

Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako

JOXEMIEL BIDADOR

O. Atarikoa

Bada ahozko euskal literaturan gehixegi ikertu ez den eremu zabalto bat, kantilenak alegia. Historian zehar ez dira aunitz burutu errefrau bildumak, baina ezin da esan ahanztirik geratu den zerbait izan dela, hor baititugu lekuko *Refranes y Sentencias* bilduma zaharra edo Ohienarte mauletarrak ondutako liburu famatua. Halaz ere, kantilenak beti ere errafrau edo esaera zaharren zerrenda luzeen barnean murgildu dira, zerbait ezaugarri amankomunean badaudela errefrau soilenekin, baina hori ez da erabateko arrazoia kantilenak errefrau soilak direla esateko.

Kantilenak zer diren ere ez dago erabat finkaturik, eta oso zehaztu gabeko kontzeptu batez ari gaitezke iduri dezake. Saiatuko bagina zertan datzaten esaten, latinean jada bazegoen hitz bati buruz mintza beharko

ginateke. *Cantilena*, *ae* elemele, esamesa; edo leloa, errepikapena. Hemen osagai garrantzitsu bat aipatzen da jadanik, errepikapenarena alegia.

Oso gutti izan dira kantilenen berri eman digutenak, eta gehienetan zerrenda laburren bidez alegatu zaizkigu berri horiek. Agian, adibiderik nabarmenena Vinsonena dugu. Honek bere *Le folk-lore du Pays Basque* liburu ospetsuan, kapitulu oso bat eskeintzen dio galari, baina, kantilenekin batera, beste zera batzuk ere azaltzen ditu, esaterako puska bilketako kantak edo herrietako esaera humoristikoak. Halarik ere, Vinsonek egiten duena korpus bat biltzea baino besterik ezta, eta ez du inolako ikerketarik edo interpretaziorik proposatzen.

Azkiek berak ere, lan handia burutu zuen bere *Euskalerriaren Jakintzarekin*. Azken liburu-kian, laugarrenean alegia, kapi-

tulu oso eta luze bat eskeintzen die haur jokuei, eta hor barruan, bada kantilena dezente. Halaz ere, lekeitiarrak ez du zerbait apartekotzat jotzen, eta beste haur kanta luzeekin berdintzen ditu. Bestaldetik, bada beste arazo bat, zeinetaz ozenki hitzegitera ez bait nintzateke ausartuko, fidelgarritasuna alegia. Noizpait kantilena bat kanta luzexka baten hasiera dugu Azkueregan, eta hori susmagarri samar deritzat. Halaz ere, ezin da ukatu iturri bukaezin baten aitzinean gaudela, eta hor jasotzen diren berri ugari jada ezin dira egiaztatu.

Apur bat beranduxeago, Manuel Lekuonaren lanarekin egiten dugu topo. Bere *Literatura oral vasca* liburuan, atal oso bat eskaintzen zaio berak izendaturiko "poesía decorativa" delakoari, v. atala hain zuzen ere:

"Hay en las literaturas populares un género poético de uso muy frecuente, pero de elementos extrañamente desprovistos de contenido significativo. Nos referimos a las cantilenas. Son las cantilenas un género de poesía de solo línea rítmica y colorido, sin significado alguno, por lo menos claro y expreso. También en las artes plásticas de escultura y pintura se conoce el género de solo línea y colorido, sin significado; es el que se conoce con el nombre de pintura y escultura "decorativas", en contraposición a la escultura y pintura "de asun-

to", llamadas de ordinario "escultura" y "pintura" simplemente. (...) La diversa distribución del elemento significativo, nos da una escala de poesía decorativa fácilmente divisible en tres clases: a) la al parecer totalmente desprovista de significado ideológico; b) la dotada de algún contenido significativo, aun cuando confuso y oculto; c) la compuesta de parte significativa y parte no significativa. (...) La onomatopeya y la estilización son como los elementos constitutivos inmediatos de la poesía decorativa. Suele decirse que la onomatopeya imita los sonidos de la naturaleza. Las voces onomatopéyicas están formadas, en efecto, de sílabas que quieren remedar o traducir o interpretar de algún modo los sonidos de las cosas. (...) La poesía decorativa saca gran partido de este rango que el genio del idioma concede a la onomatopeya, utilizando para su intento la gran riqueza de elementos onomatopéyicos que a favor de este estado de cosas se ha ido acumulando en el haber del euskera. Por lo que hace a las cualidades literarias de la onomatopeya, es por demás notable para nuestro caso, su gran fuerza de expresión. Sin la lentitud de una página literaria, un kukuruku! o un guagau! nos dan una impresión mucho más realista de un gallo o un perro, que la descripción más acabada de dichos animales. (...) La estilización, como se desprende de su misma noción está fundada en la sobriedad. La si-

briedad es cualidad general del arte, pero la estilización la eleva de categoría, llevándola hasta las últimas consecuencias y hasta los extremos del virtuosismo y de la superación de sí misma. La estilización reduce a la mínima expresión el número con la calidad, con el vigor expresivo de los mismos.

Las voces onomatopéyicas, si se comparan con las palabras que integran una descripción literaria al uso, son también verdaderos rasgos sueltos, pero de tal vigor dinámico, que, como ya dijimos antes, cada una de ellas es capaz de darnos una impresión de los objetos mucho más verdadera que la mejor descripción realista de los mismos. Por donde se comprende fácilmente el gran papel que como elemento de estilización desempeña la onomatopeya en la poesía decorativa.

Pero no es solamente la sobriedad de los rasgos lo que caracteriza a la estilización. Gusta frecuentemente la estilización de idealizar el rasgo sobriamente escogido, agrandándolo, exagerándolo hasta deformarlo, alguna vez, de su ser nativo, y darle por alguna analogía existente en él, un sentido más o menos vago y decorativo, de otro ser distinto.

Hay también en la poesía decorativa algunos rasgos que nos recuerdan esta faceta de la estilización, vemos frecuentemente en ella que las palabras del léxico corriente escogidas como rasgos característicos, sufren deformaciones o reciben adita-

mentos y reduplicaciones, que, poniendo novedad y misterio alrededor de dichas palabras, parece que tienden al mismo fin que dicha particularidad de la estilización: a dar relieve, a exagerar, así, el valor de dichos rasgos escogidos, contribuyendo al propio tiempo con ello notablemente al efecto decorativo del conjunto.

Lekuonaren hitz hauek irakurri eta gero, garbiago geratzen da kantilenen kontzeptuaren barruan zer dagoen. Halaz ere, ezta erabat argia ere ustez, eta Lekuona beraren obretan agertzen den bezalaxe, hasiera batetan berak deitzen duen "poesía decorativa" delako izendatzea, geroxeagoko lanetan, ia konturatzeke, haur kanta eta jokuekin berdintzen du.

Honengatik, hau da, kantilena hitzak izan ditzakeen konnotazioengatik —haur kanta dela, haur jokua dela— eta jarraian azalduko ditudan arrazoiengatik, nahiago izan dut formula deltura erabiltzea, eta hortik lanaren izenburua.

Formula bat zer den nahiko gauza eztabaidagarria da. Aide batetik, pertsona guzien baitan dagoke *abrakadabra* esaldi magikoaren zentrua, hau da, ezinezko edo helduezina den gauza bat hatzmateko erabil daitekeen giltza magiko-linguistikoa, beste aldetik, denok, ere ezagutzen dugu beste zentru arrazio-

nalistago bat, bilakaera, garapen, edo prozesu soil bat azaltzen duen sekuentzia informatikoa alegia, bai gertaera kimikoa batez, bai sukaldari batek emandako errezeta xume batez. Gure kasuan, formula bat betiere aipatutako ahalmen magikoa zein informazio epistemologikoaz osaturik legoke.

Euskal formulakuntza deitu dudan multzo honetan, hiru arlo ezberdinak ikertuko ditut batik bat, hala nola, formula meteorologikoak, formula magiko-taumaturgikoak, eta azkenik, haurren kantilenak. Hala ere, formulakuntza arlo gehiagoz osaturik legoke orokorrean, lehenago azalduko ezaugarri bi errespetatzen diren neurrian.

Esanerak herri jakintzaren bilduma amaitugabe bat lirateke ontsa begiraturik. Jakintza diren aldetik, zientziazat jo ditzakegu, eta aldi berean, esan behar da, beren esanahia oso argia dela ia gehien gehienetan. Batzuetan esanahi hori loturik egon daiteke leku zehatz batetara —bai bertako euskalkiarengatik, bai bertan hagitutako pasadizo batengatik—, eta, horregatik, arront iluna gerta daiteke bere ingurunetik aterata, baina hau ez da erre-frauaren ezaugarri bat, baizik eta arazo geografiko zein beste motatakotan oinarritzen den gako edo zio bat. Esaera asmatzerakoan zein asmoa egon den ere

kontutan hartzekoa da nonbait nori zuzentzen zaion eta zertarako den; bi gauza auek, behar baino gehiagotan, erre-frauaren zentzua goibeltsen edo izkutatzen dute arrazoi askorengatik baina berriro ere, erre-frauaren ezaugarri ez den zerbait baten aurrean geundeke, zeren halakuluntasan baten zergatia erre-frauhori sortzen duenaren baita ulertu eta azaldu beharko baten genuke eta ez beste inon. Baina, beti ere, erre-frau batetan baten zentzu apologetiko bat, oso biki izan da ere, profetikoa nerrakirik. Zentzu hau esperientzian oinarriturik dago, *a priori* emandako lege bat. Baina, lege hori erabetekoa ez den momentuan, apologesi horren barnean sartzen da, eta horregatik, kabalerikoa den moduan, magia dei ditzakegun zerbait badauka izkurtuan. Hau ere, pertsona bakoitzaren baitan demostra daiteke zerbait da; edonork ez du erre-frau bat eta formula fisiko baten modu berean eta momentu berean esaten, nahiz biak, modu berean asmaturik egon —esperientziaren ezagutza, noski—.

Baten batek pentsa dezake formula meteorologikoak erre-frau soilak direla, eta ez dagoela zertan bereizi behar esaera arruntetik. Dena den, ene aburuz hori da horrela gertatzen, eta erre-frau soilen multzotik aldentzen diren formula berezi batzuen aitzineki

geundeko. Alde batetik, herri jakintza bat erakusten da, esaera normaletan bezala, baina jakintza hori ez da erabatekoa, eta probabilitate oso gutxiko zientzia genuke. Beste aldetik, magikotasuna askoz nabariagoa da. Hemen ez gaude hontseilu edo lege baten aurrean, baizik eta desio edo nahi bizi baten aurrean, gizarte nekazari batetan oinarriturik. Laborariak egiten duen lana ez du egutegiak agintzen, baizik eta eguraldiak eta beste baldintza meteorologikoen. Formula hauek orduan, ez dira soilik esku-liburu bat ereintza edo uzta noiz egin behar den zehazki jakitekoz, baizik eta, formulen bidez, zeruetako indarrak konjurtzen salatzen da, laborariari interesatzen zaion fenomenoak beharrezkoak diren bezala gertatzeko.

Formula taumaturgikoak, espreski, eritasunak eta mota guztiko gaitzak sendatzeko erabil izan diren formula zehatzak ditugu. Honako esaera hauek ez lirake herri jakintza, pertsona batzuen eskutik emanda baitzeuden kasu anitzetan —nahiz zenbait formulen erabilena orokorra goa izan—. Formulan hauen esanahia ez zen beti garbia, eta askotan, zentzugabeko hitz zerrendak baino besterik ez dira. Bestaldetik, nabaria da magikotasuna, sineskeria hutsa izanik, —halarik ere, batzuetan egi batetan

oinarri deitezke—. Geroxeago aipatu diren formula magikoak, formula hutsak lirakeke, magia hutsa hain zuzen ere. Formula hauetan, nabaria da kristautasunaren eragina. Hau errez azal daiteke elizak historian zehar erakutsi duen jokabidea kontuan hartu ezker —elizak ongi zekien aintzinako sineskeriak ezin zirela bapatean kendu, eta bere baitan onartuz, egokitu zen tokiko beharretara, beti ere bere dotrina inposatzeko asmoarekin; hau izan zen arrazoi bat protestanteek paganismo salaketa Eliza katolikoa-ri leporatzeko hain zuzen ere—.

Hauren kantilenak jokuakin lotuta dagertza, eta jada esanda geratu den legez, Azkuak ez zituen bereizten ez elimintzeko errondak, ez berezko jokuak, ez aho-korapiloak; gauzak oro zaku berean sartzen zituen, eta ene ustez, haur literaturaz aritzean ez legoke hain gaizki, baina kantilenak diren aldetik, edo formulakuntzaren barmuan, ezberdindu behar dira —nahiz joku eta kantilenaren arteko mugak oso agerikoak ez izan—. Berrero ere, mota honetako formuletan bi alde ezberdinak agertzen zaizkigu; bai zientzia hori —oso murriztua egon arren eta beti ere modu infantil batez— bi lerrotako zeribait historio berezi eta argi batzuen bidez, eta bai magikotasun hori, behar beharrezkoa hauraren munduaren azalpenean.

1. Formula metereologikoak

Sarrera: egutegiaren bilakaera:

Delako herri baten egutegia ikertzeak ikaragarritzko garrantzia dauka etnologoari eta erlijioen historialarientzako. Izan ere, euskal egutegiak ikerketa ugari jaso ditu, bainan, halarik ere, oraindino arazo asko gordetzen ditu bere baitan argitu gabe, eta batik bat, asteari dagokionez.

Aintzineko euskaldunen erlijioa beste horrenbesteren gisara, ilargian oinarritzen zen, eta horregatik, denbora gauzez neuritzen zen. Hau horrela delarik, argi gera daiteke *gaur* eta *gau* hitzen arteko erlazioa. Erabilera hau guziz arkaikoa dugu, eta ilargiaren behaketa errazten du hogeita bederatzia egunetako hila-bete ilargikoia sortzeko.

Ikerlari batzuen ustez, euskaldunek ilargi jainkoa izendatzeko zeuzkaten deiturak hiztegi-tabuek ziren, eta horregatik gaurdaino mantendu zaizkigun izen guztiak pleonasmok ditugu: *hilargia* (edo *ilun-argi*) euskalki gehienetan, *argi-zari* edo *argi-zagi* iparraldeko zenbait tokitan, eta *goikoa* Erronkariko mintzaira galduan.

Ilargia amona genuen, *Ilargi Amandre*, eta beste jainko garrantzitsu bat zen eguzkia ere *Euzkiamandre* geneukan. Baziren bi goren hauekin batera beste bi oso garrantzitsuak zirenak,

Amalur eta *Ortzia*, lurra eta zerua alegia.

Halaz ere, zerbait balin bada euskaldunen aintzinako erlijioa erakusten duenik, hori bera ditugu hilabete guzien izenetan gordeta, eta arrazoia zera da: hila-beteen izenak sortzeko ilargiak duen garrantzia. Euskalki orotan erabilitako izenen artean badira latinetik datozenak, izen kristauak, nahasiak, eta berez euskara hutsa direnak. Ikus ditzagun orain hilabeteen izenak fite baitean.

Urtearen lehenengo hilabetea izendatzeko bi aukera badira: *beltzila*, *hiltzeltza* eta honen aldairak alde batetik, eta beste aldetik *urtarrila*. Lehenengoak ez du zailtasunik erakusten ulertzeko, baina bai aldiz bigarrenak. Zenbaitek *urtar* hitzarekin erlazionatzen dute deitura hau. *Urtar* uholde litzateke zuzenean, eta *urte* bera ez litzateke hezetasan aroa baino. Hau guztiz lotua dargerkigu aintzinean urte hasieran egiten ziren ur-erritoekin, gaur egunean Urdianen bakarrik, nik dakidanez, mantentzen direnak.

Bigarren hilabetearen izenak honako hauek ditugu: *otsaila* eta bere aldaerak —otsoen nahiz hotzen hilabetea—, *zezeila*, eta *barantaila*.

Hirugarrena *epaila* izan da leku askotan —adarrak ebakitzeko edo inautesteko garaia—, baina

orokorrenak *martxo*a eta bere aldaera guztiak izan dira.

Jorrala —jorrazteko hilabetea— laugarrena dugu. Izen honekin batera ere *abereila* —abe-reen hila—, *opaila* —eskaintzen hilabetea—, eta *apirila* dauzkagu.

Bostgarrena loreen hilabetea ohi da, eta hortik *loraila*. Ezagunak dira *orrila* edo *ostolla* ere, *maiatzarekin* batera.

Garagarrila bai seigarren bai zazpigarren hilabetea izan daiteke lekuen arabera. *Bagila* ere ezaguna da —baben aroa—, *errearoarekin* batera. Zuberu aldean izan da *arramaizta* eta *ekhaina*. Azken honek —eguzkia goian, *ekhi-gaina*— erlijio zahar- raren aztarna berri bat erakusten digu, udako solstizioaren inguruan.

Sanferminetako hilabetea *garila* zein *garagarrila* izan da lekuen arabera, eta orokorki arruntena *uztaila* izan da.

Abuztua ere *dagonila* izan da leku zenbaitetan.

Bederatzigarrena leku gehienetan bai *iraila* bai *garoila* izan da. Iparralden ezaguna gertatzen da *buruila* eta beste tokitan *setemer* dugu.

Urria, *urrila*, *urrieta* eta beste aldaera batzuk izan dira nagusi hamargarren hilabetea izendatzeko. Baita ere *bildila*.

Hamaikagarrenak izen ugari

erakusten dizkigu: *hazila* —hazien hilabetea—, *gorozila* —gorotzarena—, *zemendija* —haziekin ere erlasionaturik—, eta *azaroa* —azen hilabetea—.

Azken hilabeterako *abendua* daukagu —*adventus* kristau hitzetik—. Baita *lotazila* eta *negila* ere.

Beraz, ikus daitekeen bezalaxe, izen asko, eskuliburu baten gisa, laborariak gauzak noiz egun behar dituen jakiteko dira. Halaz ere, oraindino bazarzkitu geratzen esanahi oso argi ez duten zenbait deitura —latinetik datozenak kenduta noski— erlijio zaharra erakutsi bide dutenak: *urtarrila*, *zezeila*, *barantaila*, *ekaina*, *dagonila* eta *buruila*. Aipatutako *urtarrila* eta *ekaina* kenduta, beste guztiak ez dira oso argiak gertatzen, eta oraindino itxaron beharko da interpretatu ahal izateko.

Aintzinako egutegi zaharra erromanizazioarekin ahazten hasi zen. Halarik ere, honek ez du ezer ere esan nahi, zeren ertaroak oraindino oso arruntak ziren aro, urte edo hilabete nahasketak, eta egutegiaren batasuna ez da inolaz ere erabatekoa izan oso berandu arte.

Egun mende baldean darabilgun egutegia aldaketa anitzen ondorioa dugu: hasiera batean 304 egunetako urtea zegoen —hamar hilabeteetako—; geroxeago Numa erregeak 355 egunetara

aldatzen du; Julio Cesarrek *Juliano* izeneko egutegia sortzen du 365 egun eta sei ordutan utziz; eta azkenik, Gregorio XIII Aita Santuak hamar egunetako aurrerapen bat egiten du, urriaren bosta hamabostera pasatuz. Kalkuloa guztiz ontsa egina izan zen, egun bat, lau oren eta berrogeita zortzi minututako okerra bakarrik sortzen delako lau mila urtero.

Urtea hasteko eguna ere ezberdina izan da leku bakoitzean. Aintzinako euskaldunek zeuzkaten daten artean bata bereziki izan zen zabalduena, hau da, neguko solstizioarena. Geroxeago, eta erromatartzearekin batera, errepublikako zein *Juliano* egutegiaren bidez aukeratzen zen eguna. Lehendabizikoa, hilargi-koaia zen, eta urtzaroaren ondolik zetorren lehendabiziko hilberriarekin hasten zen, gutxi gora behera martxoan, eta hortik *kalendae martiae* —honen aztarna batzuk Santander, Burgos zein Bizkaiko Karrantza eta Artzentales udaletan ospatzen diren *marzas* izeneko jaiak ditugu—. *Juliano* egutegia berriz, gorago esan den besala, Julio Cesarrek ezartzen du 45. urtean, Sosigenes astronomo eta egipziarren ideiak hartuta.

Oraindino aipatu dudan beste urtearen sailkapena urtaroena dugu. Egundun arruntena lau urtaro daudela esatea da, baina hau ez

da beti horrela izan eta benetan bitxia suertatu da ohizko mentalitate zaharrean, uste krono-espiritualetan desitxuratzaile bezala jokatzu. Zenbait tokitan, urtea hasi eta bukatu egin da San Miguel egunetan, hau da, maiatzaren zortzian eta irailaren hogeitabederatzian hain zuzen ere. Horrela, bi urtaro baino besterik ez leudeke: *uda partia* eta *negu partia*. Hau erabat egiazaturik geratzen da euskaraz dauden urtaroen izenei so egiten badiegu: *negu* eta *uda*, eta *uda* horren barruan *udaberri* eta *udazkena*. *Urri(eta)* edo *larrazken* hamargarren hilabetearen deiturak izan daitezke besterik gabe, eta xiberutarren *bedatsea* berrikuntza bat dateke, nahiz apur bat iluna hagitu.

Egutegi nahasketa guzti hauek gutxi ezpailira, kristauak ailegatu ziren eta apur bat finkoak izan zitezkeen siniskeri zahar guztiak urtu ziren erlijio berriaren barnean. Egutegi kristaua bazko egunaren inguruan eraikitzen da, eta hau arazo bat da, zeren data hau judutarren tradizioetik dator —udaberriko lehenengo hilbetea hain zuzen ere—. Orduan, data finkoak higikorak direnekin nahasten dira. Sarreran esaten den legez, kristauak erabili ohi zuten taktika beren mezua zabaltzeko beste herrietako ohiturak bere baitan onartzea zen. Beraz, errez azal daitezke ze

nahaste sortzen den Euskal Herrian; alde batetik erlijio zaharra bere egutegiarekin, bestetik erromatarrek berearekin, eta azkenik kristauak zenbait ohitura juduetan oinarriturik.

Magikotasuna

Aintzinako egutegi zaharraren agerpenak benetan urriak dira, hilabeteen izenak berak ezpadi-ra behintzat. Ziklo ilargikoaren aztarnak erabat estali ditu egutegi erromatar-kristauak, eta erlijio zaharraren aipamenik ia ez dago. Dena den, aurrean meteorologikoak egiteko dauden erizpide zientifiko guzien artean, bada mitiko-esoterikoak direnak —esaterako zotal-egunak eta abar—.

Solstizioak ez dira ia kasik formuletan isladatzen, eta *Donibane eguna* gaitzat hartzen duten formula askoren artean, gutxi batzuk baino eguzkiaren aipamena dakartza: *San Juan eguna, urtian dan egunik luzena*. Dena den, garrantzizko eguna genuen eta dugu haxe Euskal Herri osoan. Esate baterako, Urdiaingo herrian, Donibane bezperan oso festa bitxia ospatzen zen. Emakumeak biltzen ziren, eta ilunabarrean, Donibaneren omenezko kanta egiten zuten. Kanta hau bukatu ta gero, honako formula hau esaten zuten: *Orain arte belar, hemendik aurrera gari*, hau da, eskatzen zaio Donibane-

ri, udari, eguzkiari azken finean, mirakulua egiteko, eta ordurarte belarra izan dena gari bihurtzeko. Herri berberan oraindik, eta lehenago Euskal Herriko toki askotan, uraren erritua ospatzen da beste solstizioan, neguko solstizioan alegia. Erabiltzen den formula haxe dugu: *Ur goiena, ur barrena, urteberri egun ona*.

Erljio eta egutegi zaharrak esan bezala ia desagerturik baldin badaude euskal formulategian, ez da gauza bera gertatzen kristau kutsua duten elementuekin. Alde batetik, geroxeago aipatuko dudan mnemoteknia grafikoarekin lotuta egon daiteke. Baina bestealdetik ere, formularen garrantzia eta indarra bere efektibitatean datza. Formula magiko edo elimintzeko erronda baten boterea bere baitan dago, formula hauek berez indartsuak direlako. Baina formula meteorologikoen garrantzia beren hatzematasunean datza. Alde hortatik soilik magikotasunean uler daitezke, eta ez zientzian bakarrik. Eta igertzeko ahalmen horrek behaketaz aparte, badu beste arrazoi bat, erlijio berriaren boterea. Santuek, beren egunekin erlazionatzen diren fenomeno berezitasunak bereganatu dituzte, eta horregatik, formula igertzeko balio duen neurrian magikoa da.

Aurrean metereologikoak:

Predikzioak egiteko formuletan erabiltzen diren erizpideak oso ugariak dira. Batzuk izadi eta baserriko bizitza normalean oinarritzen dira, gauza guzi hauen behaketa lasai sistematikoan. Urtero gure behaketa propioak ez egitearren formula ezberdinak asmatzen dira eta belaunaldiz belaunaldi transmititzen dira. Honen adibide eder batzuk: *Espartina maiz laxatzen bada, laster euria, Etxean habe harria bustita dagoenean, laster euria* edo *Ormak ortan izerditan badagoz, euria*. Halarik ere erizpiderik erabiliena animaliak ditugu. Bai, etxe-ko animaliak izan daitezke aiposenak eguraldi ona, euria edo elurra ekarriko duen jakiteko; abelgorriak eta behiak: *Abelgorriak udabarrian kortan, mendira joan gura dabela orroaz hasten bada, eguraldi onaren zantzua da, Behiak anka goratu ta dardaratzen badu, elurra, Behiak gibelat uzta ari zirenean, gero denbora txarra, Behiak isilik eta isilik badira, laster eguraldi txarra, Behiak ausnartzu badagoz, atzeta eguraldi txarra, edo Behi ta ardiak gorputza inarrostuz geroz, ekaitza; ardiak, ahariak, axuriak edo ahuntzak: Ahariak eta ahuntzak gora goraka ta agiraka dabilzanean, euria, Ardia iluntzean ote jale baldin bada, hurrengo egunerako elurra, Ardiak bordan faloska ari diranean, biharamunean elurra, Ardiak gora doaze-*

nean, eguraldi ona; bera datoze-nean, txarra, edo Behi ta ardiak gorputza inarrostuz geroz, ekaitza; zakurrak: Zakurra kukusoak kentzen ari bada, euria laster; katuak: Katuak belarri gibeletik hatza badarabile, eguraldi txarra, Katuak erotuki jostetan ari direlarik, biharamunean elurra, edo Katuak iparraldera begira musua garbitu ezker, eguraldi ederra. Itxasaldera begira garbitzen bada, euria; zaldi eta behorrik: Behor ta zaldiak estrabilean pulunpari hots eragin gabe ta isil badira, elur gehiago izanen da; erleak: Erleak aurretik igarten dute ekaitza noiz datorren, edo Erleak euren kutxa inguruan dabilzanean, euria; oilar, oilo eta txitak: Oilarrak arboletan gora igo eta gelditzen badira euria, Oilarrak arratsalderako bortz orenez geroz kukurruku jotzen badu, hoge ta lau orenen barnean euria segur, Oiloak sagar adarretara igon ezker, laster ekaitza, edo Oiloak zorriketan, ardiak zintzarri dantzatzen, oilarra goizean kukurrukuda hasten denean, txitxarea luze luze lurraren gainean dabilenean, enarak lurra ia ia joan dijozanean, euria laster, eta baita ere etxe-ko animaleak ez direnek iragar diezaguketen ze eguraldi egingen duen; armiarmak: Amarratz baltza jaisten denean euria, Armiarma lurrean ikusten bada, hoge ta lau ordu barru euria, edo Marasma handi bat eta txiki bat ikusi ezker, euria laster, ba-

reak: *Barea lurraren gainean baldin badabil, euria, Barea eguzkia ateratzen denean aza baten azpian bada ere gordetzen dira; eltxo eta euliak: Eltxoak biraka badabiltza, euria laster, Eltxoak usika dabiltzanean, bero hurrengo egunean, Euliak heltzen badabe, euria laster, edo Euli txikiak elkartu ta eguzkia sartu baiño lehenago hegaz dabiltzanean, eguraldi ona; apoak, sugeak eta suangilak: Elurra dakarrenean, isilik egoten dira sapoak, Martiko sugeak berrogei eguneko ekaitza dakar, Sapoak klik klok kantetan badihardu, biharamonean eguraldi ona, Suangila bat norbaitek hil ezker, biharamonean euria, Subea eguzkia hartzten bide ondoan badago, laster euria, edo Suge anitx agertzen direnean, erauntsia laster, musker, muxar edo saguzarrak: Muskarra kantari badago, legorte edo euritea, Muskarrak kantari ta ixkisuak karra karra kakarra egiten badu, euri haundiak berehala, Muxarra pago zuloetan sartzen baldin bada, hego aizea, edo Saguzarrak iluntze ta gaue-tan hegaz dabiltzanean, biharamonean eguraldi ona; antzar, bele eta beste hegazti motak: Neguan txoriak etxe ondora etorrita pinpin ari badira, elurra berehala, Antzarrak batera ta bestera hegaz dabiltzanean euria, Itxasantzarrak datozenean, eguraldi txarraren zantzua, Itxasantzarrak datozenean, edurrak ugari, Bela*

*asko dabiltzanean ebia seguru, Beleak kakaka egiten badu hegoa, Beurtxoriak kantatan diane-an, euria fite xinen da, Egabelek goizetan txio txioka badihardute eguraldi ona, Egabelek hegaz lurraren kontra dabiltzanean euria, Hontzak neguko eguerdian nahiz arratsalde erdian kantatzen badu elurra edo Okila kantatzen duenean euria eskatzen ari da; har eta txinurriak: Harrak azalean dabizanean, euria laster, Harrak eta txindurriak lurgainean agertzen diranean, eguraldia euritara edo Harrak ugari lur ganera urten ezker euria, edo, basa abereak besterik gabe: Base abereak neguan euren ez etxe aldera datozenean, ekaitz handia datorrela iragarten dabe. Landareen erabilpena ez bide dago hain zabaldua aurre-sanak egiteko eta hortik hain formula gutxi egotea: basaranen bidez: *Baxaran urte, elur urte*; belarren bidez: *Belhar urte, deusez urte*; intxaurren bidez: *Intxaur urte, arto urte*; urritzen bidez: *Urrutx urte elur urte*.*

Aipatutako formula guziekin ere, beste sailkapen bat egin daiteke, eguraldi ona, txarra, euria edo elurra iragartzeko balio-garriak direnentz kontuan harturik. Formula gehienak euria iragartzeko balio zaizkigu, gutxiren zenbait baino gehiago ez dagoelarik eguraldi ona predezitzeko. Elurra datorrenentz jakiteko ere

badira zenbait formula: *Ardia iluntzean ota jale baldin bada, hurrengo egunerako elurra, Ardiak bordan faloska ari diranean, biharamunean elurra, Behor ta zaldiak estrabilean pulunpari hots eragin gabe ta isil badira, elur gehiago izanen da, Gatuak erotuki jostetan ari direlarik, biharamunean elurra, edo Hontzak neguko eguerdian nahiz arratsalde erdian kantatzen badu, elurra.*

Beste erizpide zabaldu bat gertaera meteorologiko berak erabiltzea izan daiteke. Batzutan lainoa noraino ailegatzen den kontuan hartzen da: *Lanoxerra martian noraino, apirilean edurra haraino, Lantxerra martxoan noraino, apirilean edurra haraino edo Otsallen lañoa noraño, elurra hauntzaño, besteetan haizeak izaten dira: Mendebalak eurik dakar, zerua, ilargia, eguzkia eta izarren egoera ere garrantzitsua gerta daiteke: Arrats gorri, eguraldi; goiz gorri, eurilari, Eguzkia zuriegi datorrenean, iluntzean euria, Ekhia mingar denean bihamenean ebia, Gau gorri haizetsu, goiz gorri euritsu, Goizean eguzki gorri, arratsean iturri, Iretargiak larrina daukanean hogeitau lau ordu barru euria, Izarrak argal badira, biramenean eguraldi ona; usu badira euria, edo Izarrak bakan daudenean, eguraldi onaren zantzua.*

Erizpide mitiko-erlijioso guztiak genituzke aurrean meteorolo-

logikoak egiteko orduan. Batzuk santu bati zuzenean erreferentzia egiten diote. Hauxe santu horren egunarekin erlazionatu behar da zuzenean eta ez santuaren ezauzgarri propioekin, eta erregela mnemotekniko bat izanen litzateke, grafikotasunean oinarritzen dena, errazagoa baita santu bat fenomeno meteorologiko zehatz batekin erlazionatzea, egun soil batekin baino: *San Mark egunean euria bada, berrogei egunez gutiago izanen da, San Meder eguneko euria, berrogei eguneko ondoria, San Pedro egunean euria bada, berrogei egunez euria izanen da, edo San Pedro egunean euria egiten badu, urte hartan gaztaña aunitz.* Antzeko zerbait jazotzen da beste data berezi batzuekin, hala nola eguberria: *Eguberri zereki, urteberri hareki; kandelario eguna: Gandelairo bero, negua dugu gero; gandelairo hotz, negua joan da motz, kandelarioz euri, laster da udabarria; kandelarioz aterri, negua dator atzeti, edo Kandelera eguneko jostaiek, berrogei eguneko ekaitza; garizuma: Garizuma berandu, udabarria berandu; kukua etorri, gosea etorri; kukua juun, gosea juun edo Garizuma goiz, negua goiz; garizuma berandu, negua berandu, edo urteberria: Urte berri zereki, urteko eguberri guziak hareki.* Baina badira oso bitxiak suertatzen diren gutxi batzuk mitikotasun horren barruan sartzen di-

renak: erramu eguneko ebangelioa: *Erramu egunean ebangelioan zer aize, urte guzian hura naguse* edo *Erramuz sagara bitartean den eguraldia berrogei egunez egiten du*; meza liburua: *Mezako liburua aldarean ezker aldean gelditzen bada, eurituko da*; astelehen eta barikuak: *Asteleheneko euria, aste guziko euria, Bariakuan trumoiak hots egiten badau, eurizko bederatziumrena, Ortzilarean harria egiten bada, bederatzi egunez euria, Ostiraleko trumoa, berrogei eguneko berdatea edo Ostiralez hasten den hila, onik hasten bada, ona izango da, txarrez hasten bada, txarra*; apirilaren lehenengo igandea: *Apirilaren lehenengo domekan euria bada, hil guztian hiru egun eztira aterri izaten*; hilaren azken eguna: *Hilaren azken eguna ta urrengoaren aurrenekoa onak badira, hila ondo jarraituko da*; edo bigarren eta hirugarren egunak: *Hilaren bi ta hiruan eguraldi onak izan ezker, langiro onak hil hartan, Hilaren hirugarren eguna nolako, hil guztia halako edo Hilaren hirugarren eguna zelako, hila guzia holako*. Azken hauek zotal egunekin erabat erlazionaturik dagerzkigu.

Jada aipatu den formula hauen helburu didaktikoa argi geratu da, eta esku-liburu baten moduan funtzionatzen dutela ere

bai. Badira bilduma honetan, deskribapenak baino ez diren nahiko formula. Gehienetan hila-bete bakoitzaren ezaugarri bat hartzen da defintzaitzat, eta besteetan, baldintza bat ezartzen da mehatxu bat bailitz eta ez betetzekotan hil horren desoreka datorke: *Abendua burdinezkoa, hilbeltza eltzairozkoa, Agorrileko euria, arno ta ezitia, Aprila bero, negua, Azaroko eguna, argiko iluna, Bagil argia, urte guziko argia, Buruila udaren buztana, ta neguaren hastapena, Eguzkia ta euria, martiko eguraldia, Kukuak egiten du maiatzean kuku, garagarriean gelditzen da mutu, Maiatza urtearen giltza, Martxo lore bat ere gabe baino hobe, april lore menture, maiatz lore lore ta flore, Otsaila firila farala, Otsaila katuila, Otsailean aldiz eguzkitan, aldiz sutantzean, Urriko edurra, zortzi hilebeteko edurra edo Urtarril hotza, neguaren bihotza.*

Laborantza eta abelzantzareko formula jakingarriak ez dira espero zitezkeen adina, baina halarik ere multzo txiki zehatza osatzen dute. Gehienak laborantzari dagozkio. Egiten dituzten erreferentziak honako hauek ditugu: *garia edo ogia: Apirila euritsu, urte hori ogitsu, Aprila hotz, ez gari ta ez agotz. Doniane euria, garien galtzegarria, Edur urte, gari urte, llintxa urte,*

gari urte, Izotz urte gari urte, Maiatz pardo, ogi ta ardo, maiatz hotz, ez gari ta ez agotz edo Pazko maiatzeko euritsu, urte hori ogitsu; artoa: Artoa ereiteko, San Isidroren astea, atzea baino aurea ohea, Artoak ontzeko erein behar dira garagarriean, guk erein genitun uztan, horregatik gelditu ziren ez buru ta ez buztan, Elorria lora dago, artoa ereiteko giro dago, Intxaur urte, arto urte, San Jurki, artoak ereiteko goizeti. San Markos artoak ereinda balegoz, San Mark artorik baduk lurrerat eman, San Mark artorik baduk bota zak, ez paduk xerka zak edo Trumoi urte, arto urte. Arto urte, kaka urte; gaztaña: Madalen astea bero, gaztaña gero edo Madalen eguna eguraldi onez, gaztain zaliak zorionez, aza: San Matia erein duk aza hazia? Hik bilduko duk aza handia; edo hazia, zehaztu gabe: Semark, azia baduk emak eta ez baduk xekazak. Abelzantzaren barruan ardiak: Abendu xuri ez ardi ta ez axuri, Ahariak maiatzean, deuri deuri deuri esaten nausiari edo Ilbeltza iten badu iltxuri, ardiyek haziko du axeri, ilbeltza iten badu ilbeltz, ez ardi ta ez axuri; behiak: Andra Mari martiko, behiak mendira jaurtiko edo Andra Mari martxoko, behiak larrean aseko; eta oiloak baditugu: Martian arraultza ta martian txitra edo Martiko oilloa, oillotxo.

• • •

Erabatekoa izan gabe, baj

esan daitekela formula metereologikoak eskema bati atxekitzen direla. Alde batetik, aditzen erabilpena oso murriztua geratzen da —formula magiko-taumaturgikoetan baino askoz gehiago—, eta bestaldetik, hauxe bera lotuta dago formula hauek erakusten duten eskema erritmikoarekin, errima eta dualismoan oinarritua dagoena.

Aditzaren erabilera oso murriztua da. Inolako aditzik gabeko formulek multzo samar handia osatzen dute: *Abendua burdinezkoa, hilbeltza eltzairozkoa* edo *Abenduko eguna argitu orduko iluna*. Arrazoia ene ustez honako honetan datza: formulak herri jakintza diren neurrian, alde zurretik egiaztatutako kontzeptuak erakusten dituzte, eztabaidagarriak suerta ezin diren kontzeptuak hain zuzen ere. Aditz guzien kenketak ziurtasuna ematen du, zalantzarik izateko sor daitezkeen aukera guziak egoztuz.

Bestaldetik ere, erregela mnemotekniko bat dugu beharrezkoak ez diren hitz guzien kenketa, aditzak esaterako, benetan esanguratsua dena agerian utziz. Hau lotuta dagerkigu formula hauen luzaerarekin. Hurrengo atalean ikusiko den legez, badira formula magiko-taumaturgiko dexente luzatzen direnak; baina atal honetan oso gutxi dira bi lerroetatik pasatzen direnak,

eta badira bi edo hiru hitzez osaturiko zenbait adibide: *Aizeak negua*, *Bizkaiko negua garizuma* edo *Hegoaren ondoti euri*.

Laburtasuna nahiz aditzen ezak, formula hauen estruktura-rekin batera, osatzen dute erritmo propioa —berriro ere memotekniaren barruan murgiltzen ari gara—. Estrukturari dagokionez, ia gehienetan bi hemistikioz osatutako formula dualistak ditugu korpus honetan; badira zati gehiagoz osatutako adibideak —lau zatiz: *Abenduko elurra gailtzearua*, *hiltzeturua burniya*, *otsailekua egurra*, *martxokoa ura*; hiru zatiz: *Agorrileko ura da zafran*, *eztia ta arda* edo *Andra Mari martiko*, *artean uda ta tiko*, *handik aurrera betiko*— baina erabiderik arruntena hau da. Batzutan zati bat murriz daiteke, eta hitz bakarreko hemistikio erren baten aurrean geundeke, baina hori erraz azaltzen da gehienetan indar espresiboa hartzen duen zatia dela esanez.

Esan dugunarekin, oso erritmo markatuko formulak idurika ditzakegu: bi zati, aditzik ez, laburtasuna: — —, — —. Orain, barneko errima bat bilatzen badugu, kanta daitekeen zerbait izanen digu: — —a, — —a. Askotan, errima hau hitz berbera errepikatuz lortzen da: *Aprileko lorea urrea baino hobea*, *maitzeko lorea bapeza baino hobea*; *Ardi urte atun urte* edo *Baxaran*

urte elur urte;... Erritmoa behin eta berriz errepikatzen ari den ideia batekin lotuta doa: mnemoteknia. Esku liburu ahozko bat dugu formula meteorologiko guztiak, eta ondo ikasteko hauxe dugu jada txikitandik dagoen sistema.

Beste gai batetara pasatuz, esan behar da onomatopeiaren agerpena ia hutsa dela formula hauetan. Baten bat bai agertzen dela: *apirila biribila*; *Aratuste manga*, *ardoari dzanga*; *otsaila firili farala*; *martxoa birrinbi barranba*; baina honek ez du inolako ondoriorik erakartzen. Desitxuraketa eta onomatopeien hain erabilera mardula egoteak bi arrazoi izan ditzake: alde batetik helduen gizartean ez dagoela haurren gizartean bezalaxe desitxuraketarekiko grina gori bat, eta kontzeptuek garrantzia hartzen duten neurrian beste erabideak dagertza, ikusitako aditzen kenketa esaterako; beste aldetik, sail honetako formulak deskriptiboak dira, eta bere indarra munduaren sekretuak argitzen dituzten neurrian kokatu behar dugu, hurrengo bi atalen formulen indarra formuletan bertan datzan bitartean, eta batez ere formula magiko eta haurren kantilenei dagokienez.

Bukatzeko, aipatu beharko da formula gutxi batzuk erakusten duten egitura. Gehien gehienetan, eta esaera arrunt batetan

gerta daitekeen bezala, zerbait abstraktoa ditugu formulak, apertsonalak. Hala ere, badira zenbait adibide elkarriketa moduan agertzen direnak: *A martxo a martxo, har zak esker gaizto, nere ardirik kaskarrenak egiten dizkik zazpi salto, Anderdena Mari martxoko, gure behia larrean aseko eta zezenak zokotik: -Muuu! Gero duk Erramu, Andra Mari martiko neguari eman diok ostiko edo Apirila biribila urdia teian hila! -Ez da hila! -Bada hila! -buztana badabila!* Besteetan, formula bera pertsonaiaren ahoan jartzen da: ardia: *Ama Birgiña martxoko, neguari eman diok ostiko edo garia: Garia txiki banintzen, handi banintzen, maiatzean buru nintzen, Maiatzean txiki nahi handi izan, burutu behar naizela ziur izan edo Txikiya banintzan haundiya banintzan, mayatzian zorruan nintzan.*

2. Formula magiko-taumaturgikoak
Sarrera: erlijio zaharra eta kristautasuna:

Bigarren puntu honetan, formula taumaturgikoak genituzke bereziki, sendatzeko erabiltzen diren formulak nahiz sendatze prozesua azaltzen dituztenak. Beste aldetik ere, badira beste formula mota berezi batzuk, hala nola, madarikazioak, erlijiosoak —nahiz hauek ere taumaturgikoak izan modu berezi batez—,

esoterikoak, akelerretan erabiltzeko, eta abar.

Formula taumaturgikoei buruz zera esan behar da; errazak dira azaltzen dituzten kontzeptuak, eta gutxi izaten dira sendi bakoitzean transmititzen direnak baliagarriak baitira eritasun bat baino haboro sendatzeko. Gehienetan, formula hauek keinu batzuen laguntza behar dute —gurutzeak, inguruak, ...—, eta askotan, gaitz bera bat sendatzeko bi formula badira, hau da, batek azaltzen du zer egin behar den eritasuna sendatzeko, eta bestea konjuro gisa erabiltzen da —batez ere gaitzekin hagitzen da hau—.

Formula magiko taumaturgikoetan erabiltzen den magiaren kontzeptua ez dago umeez duten kontzeptutik hagitz urrun, baina badira formuletan gauzatzeko diren aipatu beharreko zenbait ezberdintasun. Hasteko, eta haurren formulen atalaren bukarako gogoetari atxekituz, esan behar da helduak beti ere umeak baino aunitzez errazionalistagoak direla, eta horregatik haien formulek ez dute haurren kantilenak bereizten dituen zentzugabekeria erakusten. Helduok ez ditugu gure formulak hitz inkonexuen errenkadetan oinarritzen, eta ulertzen ez dugun indar haundiago bat behar dugu, erlijioa den, izadiaren indarra den, edo bai beste edozein indar mis-

terioitsua azaldu ezin duguna den.

Formula gehienek izadian fe-dea erakusten dute, nahiz zentzu erlijioso batez hornituak egon batak bat. Lehenagokoan, arrunta-goak ziren sendalariak gure Euskal Herrian, sorgin-aztiekin erlazionatuak argi ta garbi, baina egia esan, ez zeuden eraban onartuak ofizialtasun aldetik. Iñaki Barriola eta Caro Barojaren ustez, euskal medikuntza herrikoian bai enpirismoa, bai praktika eta bai erlijioa biltzen dira.

Erljioari buruz hona hemen zer diosku Caro Barojak:

"No cabe duda de que las partes que ejercen mayor influencia sobre el campesino son la parte moral de la religión y la que gira en torno a los castigos en vida y post-mortem. La idea de que las malas acciones o las infracciones de los deberes religiosos son con frecuencia sancionados en vida, está siempre presente en la moral del campo. Muchas veces he oído decir que una inundación, que una granizada, que un accidente, son castigos de Dios. Desde pequeños emplean los chicos la amenaza de este castigo para vedarse mutuamente las acciones más insignificantes. Cuéntanse casos como el siguiente: "Un chico subió a un árbol a coger nidos el día de San Juan; se cayó del árbol y se rompió una pierna. Castigo de Dios porque ni en el día de San Juan ni en el día de San Pedro

es libre subir a los árboles". Esta idea que aparece con toda la inocencia infantil no se borra con la madurez sino que evoluciona. La idea del principio del mal contrapuesto al del bien, es general y se aplica a las cosas más insignificantes. Así por ejemplo se dice que unos animales son de Dios, y otros del diablo. No se deben matar mariposas, por que las mariposas son de Dios, y si se matan, lloverá en castigo; pero no importa matar un sapo, porque el sapo es del diablo; lo mismo dicen con respecto a la amaña mantagorri, vaquita de San Antón. Lo que es bonito se considera como de Dios, lo feo del diablo. (...) Sobre estos dos elementos como base, se alza la religiosidad de la mayor parte, la gente ha cogido de un modo muy fuerte la idea de que es de orden fundamental el cumplimiento exacto y absoluto de los deberes religiosos que se exteriorizan y toman un aire social. Es decir, la asistencia a la mayor cantidad de ceremonias religiosas posible, la frecuentación de los mandamientos en su máximo grado, etc."

Ene ustean, erlijioa da formula gehien osatzen duen indarra, eta ez bakarrik egun Euskal Herrian dagoen erlijio zabalduena, kristautasuna alegia, baizik eta aintzinean geneukan erlijio zaharra ere bai. Aurreko puntuaren sarreran zenbait berri ematen dira gai honi buruzkoak, eta horregatik ez naiz orain hontaz luzatzen

ber-hasiko, soilik esan zein garrantzi handia daukaten zenbait elementu naturalek euskal *kosmogoniaren osatzerakoan*; *printzipalena* ilargia dugu, eta honekin batera eguzkia, zerua —Ortzi— eta izadiaren landare elementuak —Amalur—.

Hau ez zen euskaldunen siniskera bakarrik, eta halako eskema askoz gehiago ere zabaldua bide zen Europa osoan. Hau apur bat argitzeko Otto Rahn historialari germaniarraren elebartzuk ekarriko ditut:

"El druidismo era más una doctrina filosófica que una religión y comprendía: la teología, la astronomía las ciencias naturales, la medicina y el derecho. Lo que César llamaba la disciplina de los druidas no era sino una síntesis dogmática de estas ramas del saber, síntesis que ofrece sorprendentes afinidades con la filosofía pitagórica y con las filosofías de las teogonías hindúes y babilónicas. Los druidas enseñaban que la tierra y todo cuanto alberga había sido creado por el Dios de la muerte, Dispater —apika gure ilargia?—. El alma era de naturaleza divina; por ende inmortal, teniendo que transmigrar de cuerpo en cuerpo hasta que, purificada por la materia pueda entrar en el otro mundo, el del espíritu. Su supremo Dios ere Belenus o Belis, como lo denominaba el historiador griego Herodiano. Dicho Belenus no era otro que Apolo-Belio, el Dios de

la luz —gure eguzkia?—. Dispater ere el nombre latinizado del príncipe de los infiernos, Plutón, soberano de las almas pálidas de los que habían partido y guardián de los tesoros subterráneos. (...) La teogonía céltica parece haber sido dualista. La celtibera lo era. Sólo bajo la dominación romana se hizo politeista. No cabe duda de que pudo mantenerse durante siglos en su forma original en los valles salvajes e inaccesibles de los Pirineos y en lo alto de sus montañas. Los druidas celtiberos veían en Dispater-Plutón al Zeus-Othonios grecolatino: Dios de la muerte, de la tormenta y del fuego y creador del mundo terrestre. Le hacen reinar en las profundidades de la tierra, con su martillo de trueno en la mano, o atravesar los aires en su carro tirado por carneros, sembrando la desolación y la muerte. Se asemeja a Wotan y a Thor, pero a pesar de su nombre grecolatino y su afinidad con las divinidades nórdicas mencionadas, no es sino la variante celtibera de Ahriman (devastador) de iraníes, medas y partos. Según la doctrina del mazdeísmo iraní, dos son los principios que desde la eternidad luchan entre sí: el de la vida-fecundidad y el de la muerte-destrucción. El primero tiene por símbolo el sol, la efusión de la luz espiritual, de la verdad y de la bondad, al que se le veneraba en Ahura-Mazda (Ormuzd), el Dios omnisciente. El segundo simbolizado por las tinieblas de la noche, contiene el error, la

maldad y la mentira, y encontraba su encarnación en Ahriman, el devastador. Ahura-Mazda ha creado el cielo y la tierra. Su creación ha quedado incompleta debido a la intervención de Ahriman. El ser humano tiene la obligación moral de luchar en pro del bien y en contra del mal, a favor de la verdad y en contra de la mentira. En la Naturaleza, tiene que destruir todas las plantas y animales dañinos, sobre todo la serpiente —"Suge bat akabatzen duenak zeruko iskalera bat irabazten du"—, el enemigo de Dios, y potenciar el crecimiento y desarrollo de las criaturas útiles. (...) El hecho de que Dispater-Ahriman celtíbero iraní exista también en sanscrito bajo la denominación de Dyaus pytar, en griego bajo el nombre de Zeus pater y en latín con el de Júpiter —euskaraz ez dateke agian ortzi*osta (ikus xiberutarren ostadarr), eta *osta*os (deus, iobis) + aita?—, puede esclarecer la riqueza e intensidad de relaciones que ha habido entre el mundo mediterráneo ario y el ámbito oriental de la civilización hindú, su colindante. Todas las castas sacerdotales de los arios primitivos conocieron en sus comienzos, bajo la forma de misterio esotérico, el dualismo de celtíberos e iraníes. Tendremos que tenerlo en cuenta cuando, como colofón de nuestras consideraciones, hablemos del maniqueísmo dualista y de su variante occidental, el catarismo".

Hau ikusita, zilegitzat jo liteke

hauxe pentsatzea: kultura indoeuropearra zein aitzin-indoeuropear zenbaitetan bi jainko zeuden garrantzitsuak, argia eta iluna, ona eta gaiztoa, gorena eta behena, hau da, eguzkia eta ilargia. Lehenengoa sortzailea da, egunaren asmatzailea —*egun + ki (n) ?*—, eta bigarrena eriotzaren mezularia —*hil + argi*—. Ortzí eta Amalur bi honen beste aldairak izan daitezke, eta aisaki parekatzen dira bakoitzaren berezitasunak.

Formula erlijiosoak:

Sarreran jada erlijioaren garrantzia ikusi da, baina agian zergatia ez da oso garbi geratu. Bai eman direla berri ugari erlijio zaharrak izan zezakeen berezitasunei buruz, baina hau formuletan gauzaturik ikusi behar da. Hori da hain zuzen oraintxe egiten saiatuko dena.

Ezaguna den bezataxe erlijio zaharraren agerpena zenbait formulatan ikus daiteke izkutuan. Agian argienak eta ene ustez garrantzitsuenak eguzkiari egiten zaizkion agurrak lirake, eguzkia joaten da eta agurtuz eskatzen zaio hurrengo egunean hartzara etortzeko; egitan otoltz txipi batzuen aurrean gaude: *Adio Joanes* —Donibane noski, udako solstizioaren jai kristauek hartu bait zuten beren santu haundi honen eguna ospatzeko— *haugi bihar muga onez, Adios aman-*

dre, biharartio, Eguzkia joan da bere amagana, bihar etorriko da denpora ona bada, Gaur kontsolatu nozu eguzkia, bihar bere etorri zakidaz kontsola naiteari, edo O iruzki saindia! Eman zahuzu biziko eta hileko argia. Besteetan etortzen den eguzkiari agurra izan daiteke: Ongi etorri iduzki xuri.

Aurreko atalaren sarreran argi ta garbi uzten da aintzinako euskaldunentzat bai eguzkia bai ilargia emeak zirela. Bi jinko garrantzitsuenak sexu honetakoak izateak egun harri gaitzake, baina ezin da ahaztu euskal gizarte zaharrak bereizten zuen gauza bat matriarkalismoa zela. Interresgarri xamar ere deritzat puntu honetara ailegatuta Otto Rahnen pasarte txipi bat aipatzea:

El dogma mosaico del Génesis según el cual Jahvé habría creado primero a Adán andrógino para hacer de él el padre y la madre de Eva, nunca tuvo allí aceptable acogida —Okzitanian—. Según el mito occitano, Adán y Eva eran dos ángeles caídos condenados, con lucifer, a vagar de estrella en estrella en su exilio terrenal. Eva goza de los mismos derechos que Adán, tanto en el cielo como en la tierra. No es la varona de Adán sino su domina, pues los occitanos, como sus antepasados los iberos y los celtas —eta euskaldunak?— veían en la mujer algo profético y divino. La Eva judía se halla por tan debajo del hombre, que primero

lleva el nombre de su padre y luego el de su marido, no siendo siquiera digna de tener nombre propio. Las familias más ancestrales del Languedoc, en especial de los Pirineos, donde la tradición celtibera se había mantenido en su más alto grado de pureza, llevaban el nombre de sus antepasadas."

Formula hauek erraz pareka daitezke sua estaltzeko edo su berria etxera eramaten denerako esaten direnekin. Azken finean, Kristo idurikatzen duen ikurra argia da —*ni naiz argia eta bizia...*— eta aintzinako jinko haundiaren iduria ere bada, zer bestenaz eguzkia idurikatzeke? *Aita beira zazu gure etxia, Semia beira zazu gure ganbara, Izpiritu Saindia beira zazu gure arima eta gorputza* formula erabat kristaua da eta zerbait aintzina baldin bada ekintza bera dugu, eta ez esakera. Halaz ere zenbait formulek elementu berria sartzen dute, gaitza alegia: *Jaun San Bladi nik sua estali, bortan bada gaistaginik han harri bedi, Jaun Santa Kruz zilar Santa Kruz, Jaun San Bladi, nik sue estali, edozoin gaisto jin baladi bortan bedi harri; Jinkoari dago gau oroz, Anderdena Maria gau oroz, Jinkoa eta anderdena Maria zaute gurekin etzatera, aingeru hunak gure supazterrera, gure suiaren beiratzera, Jondone Baladi nik sua estali, gaitz bat jin baledi, bortan geldi bedi edo Jondoni Petiri,*

zain otoi su hori, gaitza jin baladi, urrun egon bedi; sua estaltzera-koan arriskua badagoke, eta konjuroa beharrezkoa egiten da. Beste formulak su berriaz ari dira: Jauna oizu su zaharra eta ekatzu berria edo Su zaharra kanpora, berria barruna. Azken finean, su berria bazkoz hartzen zen, eta udaberria jada heldu da. Laster dator udako solstizioa eta eguzki berri bat askozaz ere indartsuagoa.

Donibaneko suen gainean saltatzeko erabiltzen diren formulekin zerikusirik badu esaera honek: *Su zarra kanpora, berri barruna*. Hau da, ondasuna gera dadila eta gaitza bihoa lasterren: *Sarnafera, huna barnera gaistoa kanpora, arto ta ogia Espaiñara, ezkabia Frantziara edo Zarrenak fuera, atso guziak ganbelapera*.

Amalurrari sorturiko formulak arras gutxi dira bilduma hontan dagertzenak, biga besterik, baina nahiko bereziak. Bata zuhaitzak bota aurretik esaten zena, *Guk botako zaitugu ta parkatu iguzu* eta bestea ur berriari dagokiona *Ur goiena ur barrena urte berri egun ona*. Halaz ere azken honetaz oparotsu aritu naiz aurreko atalean.

Ilargiak ere badauzka bere formulak, baina orokorrean jakinduri herrikoa erakusten dituzten esaera modukoak dira. Adibiderik nabarmenenak *Egur ona nahi duenak gorapenean egotxi be-*

har du, Erein ere ez ta deusik egiten hilberrian, Hilbera da onena asto nahiz ardiari ilea ebakitzeko, Hilberriz ebakitako ilea hazi ta meatzu egiten da, edo Hilberriz egindako ongarrria lurrin batetan egoten da. Hauetaz gainera bada formula bakar bat guztiz interesgarriena: Gauargi! Hi aldiz jin akitala egunargia formulan eguzkiaren argia eskatzen da eta ilargiarena ez da nahi, eta bitxiena zera da, amets txarrak edo inguma aldentzeko formula bat dela! —hilen argiak amets gaiztoak dakartzea?

Ilargiarekin gertatzen den bezalaxe, Ortziren agerpen gehienak zer egin behar ez den jakiteko eginak dira. Hau astegunen bidez emanda dago. Asteartea eta ostirala dira formula guztietan agertzen diren egunak eta beti ere zentzu ezezkor batekin, edozein ekintzarako: *Astearte ta ostiraletan ezta ebaki behar josi behar den gauzarik, Asteazken eta ostiraleko argizagi berriak aro gaizto ekartzen du, Bariakuan trumoiak hots egiten badau, eurizko bederatzuurrena, Barikuetan ipinita jaioriko txitak zori txarra izango daue, Barikuko iretargia txarra izaten da, Barikuko jaiotzea suerte txarrekoa, Martitzena ta barikua egun txarrak dira behar barri bat hasteko, Martitzeneko ezkontzea martirioa, Martitzen ta bariakuetan ez da ule puntarik ebagi behar, Ortzilairean sobera*

irri egiten duenak igandean nigar eginen du, Ostirala sorgin eguna da edo Ostiraleko hazkazalekin infernurako galtzada egiten du deabruak. Halaz ere, Ortzik beste agerraldi batzuk ere izan ditzaie: bata ortzadarrekin erlazionaturik: sexuen gainean duen eragina azaltzen dena: *Erromako zubi azpitik igaroten dana, gizona bada emakumea egiten da emakumea bada gizondu;* geroxeago berrikusiko dena formula taumatorgikoez aritzean: *Ortzadarrak uda edaten nere karitxak orai juateri; Ostreilakak biajeruari Erromako bidea erakusten die* formula ilun xamar hagitzen da, alta zere da *ostreilakak* hori, izarrak edo Ortzirekin zerikusirik duen zerbait?; eta bestea ostotsarekin: hauexek dira azalpen xume eta inozenteak zerutik datozen soinu beldurgarri horien konprenitzeko: *Deabruak boletan dabilta, Deabruak haserreturik dabilta, Etsaiak alkarri su egozten ari dituk, Gure aitaita bolan dabil,* edo *Txerren bolaka dabil.*

Zenbait formula esoterikoak ere badira gure bilduma honetan, gehienetan sorginekin erlazionaturik, eta horixe beragatik ene ustez ez lirateke beste batzuk bezain zaharrak. Halaz ere interesgarriak suertatzen dira. Gehienak Dunypétréren artikuluan agertzen dira. Batzuk sorgina izateko zer baldintzak bete behar diren azaltzen dizkiugu: Er-

puruaz esku muturra jotzen duena sorgina omen da, Esakubitarra beste eskuko atzamar bigaz hartzen dabena sorgina ei da, Oraifia daukana ezta sorgiña edo Orinik ez-tuen presona sorgina da; beste batzuk akelarretara joateko formulak dira edo akelarreekin erlazionaturik: *Akelarrerat hemantik sasi guzien gainetik, hodei guzien azpitik, oren bat harako, oren bat hanko, oren bat hunako, jauzi bat eta brix, Akelarrian errekan, sorginak oro kurrikan, Amuko kondarraren gainean sorginak piza egiten dui, Zahar lehen gazte hemen akelarren edo Zoin eder akelarrian ipurdiak agerian;* baina gehienak esoteriko bezala joko nituzke nik, helburu ezberdinetarako, beti ere sorginkeriaren ildotik doazenak, eta funtsgabeko kantilenen itxura erakusten dutenak —haur formulak bezalakotsuenak ditugu atal honetan—: *Atso batzu hinki hanka, bai eta zombait lasterka, Begi oker, tripa musker, zaia binper, Etor diiten gure buru, zortzi mila orga debru, Gaur dala Maria kale, bihar dala zanpantzar, egin dezagun arte tripan larruak zart, Higi hadi da gau erdi, altx ipurdi, Jo harat eta jo hunat denak igor deabruetar, Trikun trakun mendian ilun, nehori gau hun edo Zeruan izar, lurrean belar, itsasuan hare, hainbeste pekatu egindare barkatuek izango diela. Hau ostiralien eta launbatien esaten duena aitu ta ikasi ez ikasi ta esan ez*

iten dubena seiñale izango dela juizioko egunien.

Madarikazioa izaeraz zerbait magikoa dugu; norbaiten baita beste norbaiti edo zerbaiti gaitza helarazteko desio bizia hitz gogorretan gauzaturik, arrazoiekin edo arrazoirik gabe, eta beti ere irain zentzu lizun batekin. Dauden madarikazioak ugariak dira: osasuna galtzeko edo hiltzeko: *Bernazurreak hausiko aldattaz, Errementauko aldau, Guzurrea badiñot, nagoan lekutik eneuke ziririk egin behar, Hamaika mila demoniñok eramango altek amen, Hau egia ezpada, ez nikezu hementin higitu behar, Hilko alduk amen, Itoko alda, Itoko alduk, Lepezurrea hautsiko al dik, Lehertuko al duk, amen, Lupuak itoko aldik, Lupuak jango aldik, Lupuak joko alda, Tortxa erreko diakonat bai nik horri, Tximistak burutik sart ta orpotik atera ta errebenta arraio ingo aldik amen* edo *Zikatuko alaz*, humoristikoak: *Amak hi egin hindunanean kaka mokordo bat egin balu hark ongarritako bederen balioko zifñenan* edo *Hi jaio hintzanean arkuma buru zuri bat jaio balitz hobe genduan*. Halaz ere ez dut formula hauetan dagerrenaz iruzkinik egingo, baizik eta Baztanen eta dantza talde aunitzetan nahiko ezaguna den abesti eder bati buruz zerbait ekarriko duy. Arraiotzko herrian bazen *Maia*-zeteo *Erreginak* deituriko festa.

Urte horretan lehenengo Jaunartze egina zeukaten neskatoak ateratzen ziren hilabete horretan eta etxez etxe abesti batekin eskatzen zuten. Puska ederrak jasotzen zituztenean bazeuzkaten kopla batzuk prestaturik eskertzeko, baina puskarik ez zegoenean —oso kasu gutxi, baino gertatzen zen noizbehinka— bertso irainkorak ere bazituzten: *Utzan utzan isilik/horrek ez tin dirurik/badieraman bolsa zahar bat/zorri zuriz beterik/akio ta makio/lepezurrea hauts balekio/ni barber mediku egiñartio/sendatu ezpalekio*. Eman dezake halako madarikazioak ez duela indar haundirik, eta ni ziur naiz erderaren eraginez, erderaz madarikatzen ikasi dugulako gertatzen dela hori; hizkuntza bakoitzak bere funtzioak betetzeko bere bideak ditu, eta euskarak ere bai —gogoan daukat *ojalatero* hitza hau esatean—. Bada, Iruñerriko dantza talde bat Arraiotzera bere ikerketak egitera joan zenean, galdetu zieten artean bazen emakume bat bertso hauek esan nahi ez zituena oso gogorrak iduritzen zitzaizkiolako. Eta Aita Donostiak bere artikulu batetan —“Erregiñetan o las fiestas de las mayas”, *EA*, 1916, 241-252— honela diosku.

“He podido saber la causa de que en un pueblo próximo desapareciera, hace unos cuarenta años la fiesta de las mayas. Débese a las importunas peticiones

y, quizá, a la saetilla que las ma-
yas dirigen a los que no dejan
nada en su platillo."

Formula kristauek nahiko
multzo haundia osatzen dute.
Arruntenak oheratu aurretik esa-
ten dira, eta bi talde ezberdine-
tan bereiz daitezke: alde batetik
etsai edo gaitz guzien aurka ba-
besa eskatzen dutenak: *Aingeru
guardiako maitia guarda nezazu
eta behira etsai eskarmentu ho-
ren errekontru gaisto guzietatik.*
*Halabiz., Aingeru hunak sukal-
dea, jinkua eta Anderdena maria,
zahute gurekin ofeat., Aita beira
zazu gure etxia, Semia beira za-
zu gure ganbara, Izpiritu Saindia
beira zazu gure arima eta gor-
putza., Andere Santana Birjina-
ren ama, banoa ofe hontara lo
egitera gorputzaren errepasau-
tzera, gaur jiten bada ene hil ore-
na, aingeru San Gabriel igorrazu
ene arimaren guardatzera, Jesus
dut aita, Birjina ama, aingeruek
izeba, apostoluek oseba, ezkilek
johute nundian, ollerrek beren or-
dian, jinkua eta Anderdena Maria
maitia ene arima zien gomendian
eta zien loria saindian, Ave Maria
xuria bost penitentzia, lurrak da-
kar ogia, xotxak dakar gorria, lo-
karia mokaria, parabisuko itza-
rria, parabisuan zenbat ate, heta-
tik hobenetaik sar nindaik, urxo
xuria bidian baratu, zer dakarrak
hor? olio ta krisma, hauri batea
nezak, ehezaket batea, zeren ez,
haren ez, zeruetako jainko jauna*

*diok erromako zubi puntan urrez
urreztaturik zilarrez zilarreztaturik
elorri zuriz koronaturik argi xuriz
pintaturik, hori gauian edo egu-
nian hiruetan erraiten duenak ez
duke ariman bekaturik, suyan
denian suya erre ez tio, urian de-
nian urak ito ez tio, bidean doa-
nian gaitzak arrapa ez tio, azken
juizioko egunian ere salba nio,
Ave maria xuriya, xuriya eta ede-
rra, anpara nazazu zeru kaskale-
tan, tribunal kakaretan, Jesukris-
to gure jaunak meza berria eman
zubenien han zeuden San Juan
eta San Pedro anaiatik beti itani-
ko fest bihar komunika, hau osti-
raletan hiru aldiz esaten duenak
ez duela izango bekaturik. Beka-
tue utzi te prugatoriotik animak
ateratzen. Dakinak eztakinai era-
kusteko aurriz bi ikasten ahal eta
ikas eztuenik izain duela azken
juizioko egunin seiñalia, Banoa
ilunpe hontara eztakit noiz artio,
gaur gure azken orena heldua
balin bada zure esku saindietan
jar bedi gure arima, Banoa loa-
ren hartzera Jesus, zure izenean,
gau eta egun begira nazazu ene
etsaien artean, jauna zure odol
dibinoaz erosi nauzu munduan,
arren errezibi nazazu hil eta on-
doan zeruan, Etxekoak ofea eta
aingeruak sukaldea, jinkoa bar-
nea, deabrua kanpoa, Etzaten
niz oheat leku ilun bateat, jauna
ni hemendik jeiki gabe izaiten
bada ene azken orena, izan bedi
ene arima zure esku sainduetan
errezibitia, Etziten niz jinkoakin,*

jeikiten ama birginakin, Jesus dut bihotzean, aingeruak sahiestean, gaiztoak aparta zaizkit ez nazaziela ataka loan ez amestean, Jesusekin etzan, Jesusekin jeiki, jeinkua eta Anderdena Maria ohian etzazkizkit, hiru aingeru bat ohe burukitan eta biga zangotan, gaur hiltzen bagira, gure arima zure esku sailduetan, Jesus etzitean, Jesus xeikitean, Jesus bara zakista bihotzean, Jesus dizut aita, Birjina dizut ama, apostoloa osoba, San Migel dizut guardia, orain ama Birginaren alabantzan ave maria edo Parabisuko hiltzena, ostia konsagratzalia, benedikahuzu aldaria, benedikazazu ofia, apartadi satan gaistua, jinkua diat enekin, ni ere bai harekin, jinkua Anderdena Maria zahute ziek enekin. Hauek denez gainera, oso arruntak eta guztiz ezagunak, bada formula bat Juan Garmendiak jasoa erabat bitxia eta aipatzea merezi duena: *Aitzkorri, Aralar, trintxera batallon, remisionem peccatorum nostrum, amen*. Gaizto guztiak sar daitezela zeruan. Bi mendi hauek erlazioaren bat izan dukete Mari jinkosarekin?

Bestaldetik, amets gaiztoak ez izateko otoitzak eta formulak badira santu ezberdinei zuzenduak —Karmen, Kodesko birjina, Ines, Adres—: *Ama birgina Karmes, ama birgina Kodes, iten baut amets izan deila ones, Ama birgina Kodes nik eiten dot*

amets, izan daila ones, Amandre Santa Ines bart egin dut amets, berriz egin eztezadan, ez gaitzez ta ez onez, Amandre Santa Ines, bart egin dut amets, eztakit onez ala gaitzez, onez egin badet, be-tor nere bidez, gaitzez egin badet bijoa bere bidez edo San Andres barda ein dut amets zurez eta neurez, jinkoa ta Andredena Maria har nezazie zien hunez, amen. Multzo honen beste aldira bat inguma aldentzeko formulak lirakeke: *Etsaia apartakit, gurutzaren indarrez, amen. Saluk, Sainmark, San Matio, San Juan, Santa Maria apartakit, Gauargi, hi aldiz jin akitala egunargi, Inguma enauk hire beldur, jinkoa eta Andre Maria hartzen tiat lagun, zeruan izar, lurrean belar, kostan hare, hek guziak kondatu arte, ehadiela nereganat ager, Ingumes erromes, ez niok hire beldur-zez, Jesus diat aita, ama birgina ama, zeruko saildu eta aingeru guziak guarda, Mahoma enuk hire beldur, etzaten nuk jinkuaikin, jeikitzen anderdena Mariaikin, aingeru ona sahetsian, Jesus ene bihotzian, janian, edanian, loan, ametsian, Mahuma gaur enuk hire beldur, loan ez ihatzarrian jinkua diau aita anderdena Maria ama, Jandonahani gazaita, Jandone Petri kusi, horiek denak ditiagu askazi loiten ahal diau ausarki, Mahuma hi e hiz ene laguna, jinkua eta anderdena Maria dira ene lagunak edo Saluk Sanmark Sanmateo, San*

Juan Santa Maria, apartadi ingumerie.

Hildako, arima, hilerri edo herioarekin harreman dutenik ere badira: *Agur hilak gure aitzinekoak, ziek gu bezala izan zireztenak, gu ziek bezala izanen girenak, lo hun bat eman dautziela jainkoan, Aitarekin, semearekin, ispiritu saindiarekin, ohatzen lau adarrekin, Jinkuak daiziela egun hun, hilak eta biziak, hemen zizten guziak, ziek gu bezala izanak, guk ziek bezala beharrak edo Parte onekoa bazara, zer gura dozun esaizu, parte txarrekoa bazara, zoaz nigandik zazpi estatuan.* Eta madarikazioak agertu badira, baita bedeinkapenak ere: *Abelek gorde dagizala, Aingeruak dantza ditezela gure sukaldean edo Magdalenak gorde zagizala.*

Azkenik, badira zenbait formula aurreko taldetan sar ez daitezkeenak: *Erramu egunez jauntzi berri bat estrenatzen delarik, deabruari begi bat kentzen zako, Erramu larunbata eta Lazaro ostiralez barutzen dena salbatuko da, Eskuarea hortzez gora dagoenean, Andra Maria negarrez egoten da edo Gauza galdua edireiteko, har San Antonio ararteko.*

Taumaturgikoak:

Formula taumaturgikoak bi motatakoak izan daitezke bereziki; zeharkako formular deituko

nituzkenak eta formula zuzenak alegia. Lehendabizikoak, jakinduri herrikoia lirateke, herriak sendatzeko bideak formuletan mantentzen ditu —hauxe bai dela erregela mnemotekniko bat—. Lehendabizikoekin esku-liburu eder bat egin daiteke mota guzietako eritasunak sendatzeko: hortzetako minak: *Agineko minik inoiz ez izateko goatzetik jeiki ta pertz bete ur hartu ta han sartu anak, Agineko minik inoiz ez izateko, goizean belarri atzeak goitik bera ondo igortzi behar dira eta Sakelean baratxuria hogeitau lau orduz iduki behar da agineko mina kentzeko; begiko mina: *Umeari begiak osatuteko ona da barau txua edo Begiko mina kentzeko bortako giltza bederatzialdiz begian igaraiten duzu. Begia bihotzari jarraitzen ziozu; garitzak: *Garitzak sendatzeko bare bat osatu behar da edo Garitzak aingeru bedarrekin batera ta bestera igortziezkero kentzen dira; katarro eta pulmonia: *Katarroa gauza beroakaz kentzen da, Pulmonia kentzeko larra bedarrakaz purgau ta gero izerditu behar da edo Pulmonia kentzeko mugita ur egosia da guztiz ona; naparreria: *Naparreriak osatuteko beroa behar dau; ortzikara: *Ortzikara ausanakaz igurdi ta joaten da; sabeleko mina: *Sabeleko minak kentzeko erpuru biakaz sabela igurdi ta igurdi egun behar dako, Sabeleko mina kentzeko eukazanari bere garnua*******

edaten emoten dakon edo Sabeleko mina kentzeko ume baten txiza edaten emon bekio; zuldarra: Txiza edanda kentzen da zuldarra edo Zuldarrak San Juan bedarrez eginiko enplastua behar dau; zoldua: Zoldua auspean kipula orio piska bategaz erre ta kentzen da; azkordina: Gaztainak egositako ura ona da azkordinak osatuteko; edo gaitza besterik gabe: Uiaz kentzen da ezkabia.

Destinatzaileak ez dira normalean espezifikatzen, baina behin edo behin bai agertzen dela, animaliak: *Abelgorriak gatzak jo eztagizan aker bat kortan eukitea ona da*, edo umeak: *Haurren basasuiaren sendatzeko ona duzu barurtua*. Formula gehienak modu zientifiko-magiko batez emanda badatoz —bai izadiaren elementuak erabiliz bai errito bitxiak eginez—, badira ere kutsu kristaua daukatenak. Hauetan zein santuari errezatu behar zaion esaten da. Aipatzekoa da zenbait formuletan gaitz ezberdinetako San Gregorio erabiltzen dela. Hau erlazonaturik dago inolako zalantzarik gabe santu honen urarekin —Sorladako ohitura hain zuzen ere, baina santuz aldatu ezker, bai Obanos edo Gaunakoa izan daiteke; honetaz ikus daiteke Zintzarriren *Euskadi insólita* lantxoan agertzen den "Beber en craneo" artikuluxka (Donostia, 1980)—.

Bigarrenak ere usu gertatzen dira, eta ez dira aurrekoak bezalaxe esku liburu gisa erabil daitezkeen esaerak, baizik eta konjuroak berak direla eritasunak sendatzeko. Erabilera ere nahiko zabala da: legena: *Aitaren, semearen, espiritu santuaren ize-nean, amen*; hagianetako mina: *Ama birgiñea, eutsi hagin zarra ta ekatzu barria, Jaungoikoa, horra nere hagin zaharra eta ekar bezait berria, Jinko jauna, orizu hagin zaharra ta emaguzu berria, Maria Teilatuko gonagoria, eutsi hagin zaharra ta ekazu berria, Saguzaharra eutsi hagin zaharra ta ekazu hagin barri edo To xore zaharra edauk nore berria*; azkordina: *Azkordin dakar, basasua: Basasua itxasua ozanera, idukalen semearen semeorabana juantxekago, garitzak: Bat, bat eta erdi, bapez ta erdi, Hau bat, hau bapez, hau bat, hau bapez, Ihia bat enorra bi, ihi honek kenduko dik enor hori, Oltzadarraren edaten ene kalitxa ehiartzen, Orate fratres fuera berrugates edo Zazpi sei bost lau hiru bi bat, zotina: Bat, bi, hiru, lau, bost, sei, zazpi, zortzi, bederatzi (hau esan behar da arnasa batean), Jesus, ama birgiña, ongi etorri txopina, bart etorri bazina, ongi afaldurik fain zina edo Xopina ponpina, bart torri izan bazina, biek etxinen ginen; begiko zaborrak: Begia barrura, zamarra kanpora, andra mari lagun; balauneko mina: Belaun hontatik*

pasa dedila bestera, hontatik joan dedila hemendik; erpuru-koa: Zingira min zingira siñal, zingira nik sendatu, aitarekin, semearekin, izpiritu sainduarekin, nik urratu, Zingira zor, zingira sei, zingiri gurutzi, zingiri salama, etzaitut nik sendatzen, aitaren, semearen, ezpiritu santuaren benedizua, senda zala, amen edo Zingiri sor, zingiri salomon, nik etzaitut sendatzen, aitak eta semeak eta espiritu santuak gabe; girgilak: Boladak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiak bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, Girgilak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiak bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, sekulan gehiago sor ezta-diela gingila biki bat, Girgilak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiak bost, bostek lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat, girgilak dira zirt edo zart, Kirkila bat eta kirkila bi, kirkilak dira hamabi, hamabitik hamaikara, hamaikatik hamarrea, hamarretik bederatzi, bederatziatik zortzi, zortziatik zazpi, zazpitik seira, seitik bostera, bostetik lauera, lautik hirura, hirutik bira, bitik batera, batetik bapezera, Maizandre bat maizandre bi, maizandreak dira bederatzi, bederatziak zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauak hiru, hiruek bi, biak bat, bat bat ere ez, maizandrerik

ez, eta zainartatzea: Sain tiretu, sain urratu, sana bere tokian sartu edo Zan tiratu zan urratu, zana bere lekuan sartu.

Hauen artean ugariak dira erlijio kristauaren elementuak erabiltzen dituzten formulak. Halarik ere, ardura erabiltzen den erabide bat aipatzea merezi duena bere arkaismoarengatik, zenbakien erabilera da, batez ere garitzak eta girgilak sendatzeko. Modu arruntera zera da: goitik bera zenbatu garitzak desagertu arte, ikusi den bezala.

Formula magikoak:

Usu aurki daitezken formula batzuk sortilegikoak dira, egoala lortzekoak, sorte ona zein txarra. Batzutan zer egin behar den, besteetan aztarnak irakurtzen jakiteko formulak ditugu. Badira egoala adierazten dutenak: *Arrastiko aiñarbak esperantxa ekartzen du, goizekoak xagriña, eguerdikoak plazera edo Lau ostodun mielkara aurkitzen duena xoritsua izanen xu, eta ezkabia iragartzen digutenak: Jo harat eta jo hunat, denak igor deabruetarat edo Miarma baltzak ameraunetik urteten badau, zori txar bat dakar etxera.* Besteetan gure egoera ekonomikoa agerian geratzen da, bai ona: *Eskumuturrean kukusoak atxikitzen badu, dirua seguru edo Labana bat agoz gora badago loteria saria izango, eta bai txarra: Aizkora*

ahoz gora badago, bere jabea aurten hilen. Berrien etorrera ere asma daiteke formulen bidez: *Aramu baltza lenengo ikusten dabena zori txarrak joko dau, Arkakusoa eskuan harrapatu ezke-ro berriak laster etxera, Arratsaldeko lipuak berri ona ekartzen du, goizekoak berri txarra, Mitxirrika argi ondoan badabil, biharramonean berri opak, Txilibili txurriak barri onak, baltxak txarrak edo tximeleta baltza baldin bada, hileta iragartzen du, zuria baldin bada, berri onak dakartzki.* Heriotza ere igartzen da: *Aize haundia dabilenean, eskribauren bat hil da, Armiarma beltz haundiak etxean norbait hilen dela iragartzen du, Bi aldiz bateatua, bi aldiz hilen da, Oilarrak gabaz zazpi kukurruku etxean norbait hilko danean zantzu, Txakur bat gau ilun batez dausiz edo aifuariz ari denean norbait uste eztugarik hilen da edo Zakurra gab bez uluka ari denean norbait laster hilen da.* Haserreak: *Atorra alderantziz jartzen bada, auzoan haserrea, Galtzak binperrez jantzi ezkerot xantza izanen du hartan edo Galtzerdiak iraultziz gainera jantzi ezkerot nonbait auzia.* Senargaia ea infidela den: *Dabantia korda laxatzen bada senargaia infidel da edo Moñoa askaketan danean beste batekin dabil gizona.* Edertasuna beti ere kearekin lotuta dager: *Ederra izan nahi duena jar dadiela ekea den tokian, Ederrenari jiten zako*

kea edo Kea ederregana joaten da. Mirailak ere zerbait magiko dira: *Gabaz ezta izpilura begira egon behar edo Izpilu ostean txerren dago.* Askotan kontuan hartzen da normalitateetik kanpo dagoena, esaterako gauzak alderantziz daudenean; hauxe jada haserrean kontuarekin ikusi egin da. Katuari hitzegiten zaio: *Etixerako zara ta etxerako izan zatez, Ez hiz aurten ezkonduko (buztana zapaltzerakoan) edo Zazpi urtez ez hiz ezkonduko (kasu berean); eta erleekin formula asko sortzen dira —ez da ahantzi behar euskal gizartean erleek izan duten garrantzia, esaterako argizaria egin jabe hilberriarentzako—: *Diruz saldu nahiz erositako erleari ezkabia jiten zako, Erleak aurretik igarten dabe ekatxa noz datorren, Eleren bat kristalera datorrenean norbait hilan da, Erle bat lehiolat jiten denean eztuzu erho behar, Erle ebatsiak eztu eztirik ez umerik egiten, Erleak eztu lanik agirian egiten edo Erleak hiltzea pekatu handia da.* Beste formula bereziak badira erosterakoan dendariari diru justua ematen bazaio: *Aldi bateko bizia badaukazu, Aurten etzara hilko, Enoa aurten hilen, Eperra izan baledi, hiretako izanen huen edo Lastima dek hire begia lurrak jan beharra.* Bazkaltzerakoan ere, zenbait formula ezagunak badira, gaurko on egin moldekoak: *Gure aitaita bolan dabil, Janak on dagizula,**

edanak gaitzik ez, gorputzak osasuna, animak kalterik ez, Janak on dagizula, edanak kalterik ez, Frantzisko gureak ekarrita, okolluan ahuntzik ez, Jainkoak estreña on daigula, Jinkoa gauza berri, eman azaguzu pake ta osagarri, Jinkoa zure izenean, Ni bezala balego munduko gaizkie-na, On dagizula, Zeure izenean ta neure gizenean, Zuen osasunerako ta neure onerako eta Zure osagarri ta ene zaragiari. Azkenik, baditugu ere zentzu oso argia ez duten zenbait formula: Dominixteun, ehun oxtikun, Geu geran bezala, kontrako liburua ekarri degu. Inguruz inguru intxaur hostoa liburu, kartillaz Aitzkorri, al maiz de Zegama, al maiz de Zuzpurrutegi, amen edo Zehe bat sudur, motto makur, bizkar kunkur.

Formula taumaturgikoetan kausi daitekeen zientziatasuna ez da oso haundia, hasiera batean pentsa zitekenaren aurka. Deitu ditugun formula zuzen guziak, kantilenak diren aldetik, zenbatze magikoak edo hitzen errenkada zentzugabekoak edo inbokazioak baino besterik ez dira. Zeharkako formuletan erabilitako medioak ere ez dira oso zientifikoak; badira erlijioa aurkezten digutenak erremedio bezala eta erreztatzea dugu erabilerik onena gaitz guziak sendatzeko, eritsunak leuntzeko. Ba-koitzean, zein santuari erreztatu

edo eskatu behar zaion eta zein gaixotasunarentzako ona den zeazten delarik.

Badira halaber elementu naturalak zein ekintza bitxiak erakusten dituzten formulak ere. Hona hemen laburpen xume bat: aginetako mina kentzeko urez garbitu behar dira hankak, edo belarri berezietz igurtzi, edo egun batez baratxuri bat poltsikoan eraman; zuldarra sendatzeko txiza edan behar da, edo San Juan belarrez enplastu bat egin, edo marraskilo bat zatitu; edo begiko mina leuntzeko giltza begietatik pasa behar da, edo barau txuaz baliatu.

Azterketa formalak:

Magikotasunaren atalean jada zenbakiez osaturiko formula taumaturgiko zuzenak ikusi egin dira, baina magikotasun horren lortzeko bakarrik ez ditugu erabide hauek; helburu estilistiko zein mnemoteknikoak ere badira. Enumerazioak garrantzitsuak ditugu otoi-tzetan batik bat. Batzutan, trinitate santaren elementuak erabiltzen dira formula berean, eta bestetan santuen zerrenda luzeak dira botatzen dena. Paralelismoak ere biziki erabilera zabalak dauka formuletan. Normalean bi terminoen kontrajarpena dugu, dualismo baten barruan, ona eta txarraren artean; agian adibiderik nabarmenenak Donibaneko suen gainean jauzteko

formulak genituzke nahiz beste formula magikoak ere egon; halarik ere dualismoa ez da soilik horrelako formula esoterikoetan aurkitzen, eta taumaturgiko zein kristauagoetan ere ardura agertzen zaigu.

Hitzen errepikapena ere oso arrunta hagitzen da, bai indar magikoa lortzearren, bai erritmo bat markatzeko helburu mnemoteknikoekin, bai asmo estilistikoengatik. Sarreran jadanik kantilena bat zer den definitzerakoan, argi geratzen da errepikapena edo leloaren garrantzia, eta haurren kantilenetan askoz nabariagoa den ezaugarri baten aitzinean baldin bagaude, ezin da esan atal honetako formuletan ez dagoela halakorik. *Sain tiretu sain urratu saina bere tokian sartu* edo *Zan tiratu zan urratu zana bere lekuan sartu* formuletan esaterako, *zan* edo *sain* hitzak formula osoaren ardatza bihurtzen da; inbokazioaren indar guztia ele honen gainean erortzen da, eta hau da hain zuzen ere hiru aldiz errepikatzen dena. Antzeko zerbait jazotzen da ikusi ditugun erpuruak sendatzeko dauden formulekin. Hauetan *zingira* edo *zingiri* hitzek formulak egituratzen dituzte, eta arreta gehiena beraietan datza, ondoko hitzak desitxuraketa baten barruan koka ditzakegularik nonbait: *zingira sor*, *zingira gei*, *zingira gurutzi*, *zingira salama*.

Besteetan, paralelismoa leixa-prén errekurtsoren antezko modu batez ager daiteke. Esaterako: *Ave Maria xuria, bost penitentzia; lurrak dakar ogia, xotxak dakar gorria. Lokarria, mokaria, parabisuko itzaria. Parabisuan zenbat ate? Hetaik hobenetaik sar nindaik. Urzo xuria bidian baratu: —zer dakarrak hor? —Olio ta krisma. —Hauri, batea nezak. —Ehezaket batea. —Zeren ez? —Haren ez. Zeruetaiko jainko jauna diok Erromako ubi puntan urrez urrezaturik, zilarrez zilarrezaturik, elorri zuriz koronaturik, argi xuriz pintaturik. Hori gauian edo egunian hiruetan erraiten duenak ez duke ariman bekaturik, suyan denian suyak erre ez tio, urean denian urak ito ez tio, bidean doanian gaitzak harrapa ez tio, azken juizioko egunian ere salba nio edo oheratu aurretik goatzea bedeinkatzeko erabiltzen den *Parabisuko hiltzena, ostia konsagratzalia, benedikahuzu aldaria, benedikazu ofia; apartadi satan gaistua, jinkua diat enekin, ni ere bai harekin, jinkua eta anderdena maria zahute ziek enekin*. Hauetan bai hitz batzuen errepikapena eta barneko errimarekin jolasten da.*

Erritmoaren tratamendua ere, aurreko puntuaren barruan ikus daiteke inolako aferarik gabe. Erritmoa errepikapen bat den moduan, paralelismoaz esanda-

ko guzia berdin berdin berresan daiteke orain. Helburu estilistikoak egon daitezke horrelako teknikak erabiltzerakoan, baina halarik ere, ez dut uste erritmoaren tratamendua herri poetika baten barruan koka daitekenik. Aitzitik, errepikapenekin gertatzen den legez, helburu mnemoteknikoak lirareteke batez ere errima eta musika erabileraren arrazoirik nagusienak. Magikotasunaren lorpena ere ez litzateke izanen asmo zuzena oraingo honetan. Nahiz eta beti ere asmo eta helburu guziak erabide eta errekurtsio guziekin nahasturik egon daitezkeen, egia da errekurtsio bakoitzaren erabilerak asmo ezberdin bat bultzatzen duela gehien, eta erritmoaren tratamenduak, helburu mnemoteknikoak ditu beste guzien gainetik.

Barneko erritmo bat duten formulak asko eta asko badira, ia gehienetan bada joera bat erritmo baten lortzeko. Baliabiderik arruntena barneko errimaren erabilpena dugu, eta batez ere errima oxitonoa. Erritmoa lortzeko beste erabide bat errima ez dagoenean, bi hemistikioez osatutako formulak ditugu. Hauek batak bat formula taumaturgiko zeharkakoak lirareteke. Hauetan bada lehenengo zati bat baldintza adierazten duena, eta bigarren zati bat ondorioa erakusten duena.

3. Haurren kantilenak Sarrera: jokua:

Jean Chateauxen ustez, jokua dugu animalikeriatik gizatasunera garamatzen urrats ezinbestekoa; oharketa soiletik idurimena konpleuxrantz, edota instintotik moralitasunera eroan gaituena. Jokuaren garrantzi hau loturik dagerkigu gizakiaren haurtzaro luzearekin, animaliak ez daukan argitasun mentala hatzematea baimentzen duena. Denboraldi honen barruan ere, hiru ezaugarri nagusiak ediren daitezke, haur jokuaren humusaren osagai aintzinak direnak: heldutasunarekiko grina, haur gizarte ("haurrak haurlan"), eta pertsonalitate moralaren heziketa eta haziketa alegia.

Haur jokuaren ezaugarri garrantzitsu bat arintasuna genduke; garapena lasterra da, betiere haurraren hazkuntzarekin loturik. Honek hiru aro ezberdinez mintzatzeko ahalmena ematen digu. Lehenbizikoa hiru urterartekoarena dugu espreski; orain motrizitate ezaugarri nabarmena da, umeak inguratzen zaion mundua ezagutu nahi du, zein bere burua, eta bere lehenbiziko saioak hartzaitzat jo ditzakegu. Bigarren aroaren berezitasunik azpimarragarriena haur berarengan datza: jada ez du informazioa jasotzen besterik gabe; orain berri guzi hoiek interpretatzen ahalegintzen da; bere iragazki berezi-

tik pasarazten ditu bereganatuta-ko datu guztiak, mundua bere baitan berreraikitzeke asmoz bere fantasiaren laguntzaz; hau dena dela eta, ikurraren garrantzia ulertzen da, umeak sorturiko errealitate ezberdinaren iduri bezala. Azkenik, hirugarren etapa ailegatzen da gauzen objetibizazioarekin; erregela finkoak agertzen hasten dira, ahozkotasunean belaunaldiz belaunaldi irauten direlarik. Hemen hasiko litzateke bereziki, haurraren folklorea lehen aipatutako haurren gizartearen barruan.

Bestetik ere, neskek eta mutilek elkarrekin, eta neskek edo mutilek bakarrik egin dituzten jokuak ezberdindu behar dira; nesken jokuak askoz intelektualagoak izan ohi dira, mutilenak bortitzenak izan direlarik; eta, neskek mutilek baino haboro laketu omen dute kanta, esaldi bereziak, formulak, kantilenak, ...—haur folklorea bera— behar izan dituzten jokuekin.

Egun, haur jokuak krisi latz gogor baten barruan murgiltzen dira. Askok telebistari egotzi diote errua, beste zenbaitek leku ezari (ez da oroit behar gizarte hirikoi batetan bizi direla Euskal Herriko haur ia gehientsuenak), eta, azkenik, ikerlari sakonenek lan ohituren aldaketari esker azaltzen dute gakoa (berriro ere, kultura herrikoi eta kalekoiaren arteko lehia, azken finean, lan

ohiturak aldatu dituen iraultza industrialia berak eragindako ondorioa). Honekin batera, prestakuntzaren garrantzia haunditu da, eta eskola orohartzailerik bihurtu zaigu; umeek jada ez dute astirik jolasteko (klaseak bukatu eta gero korrika ta presaka abiatzen dira ingelesaren ikastera, judoan aritzera, edo sinpleki, beren etxera ikastera hamabi urterekin!). Eta hau nahikoa ez bailitz, gure Euskal Herrian beste arazo haundi baten aurrean gaude: euskararen egoera. Haurrak ez dute, egiten dutenean, euskaraz jolasten; honekin ahozkotasunean behar den transmisioaren etena gaitzen da.

Jokuen osagai garrantzitsu bat hitzak dira. Egia esa, sortzen garenetik hitzekin jostatzen dugu—zer dira bestenez amak kantatzen dizkigun haur-kanta guziak jokuak baino?— Honetaz oso ele interesgarriak dakarzkigu Bravo Villasante ikerlari espainolak; zuzenean eta itzuli barik hartuko ditut zenbait pasarte:

"...Los juegos de los niños son muy variados y van acompañados del folklore infantil riquísimo; es decir, de palabras rimadas que se profieren al tiempo que se juega. (...) El juego sin toda esta retahíla folklórica, sería impensable. Porque el folklore, en este caso, tiene algo de conjuro propiciatorio. Como en casi todos los juegos, del mismo modo que los cuentos populares, el

folklore infantil se vale de fórmulas finales. (...) se podrán citar muchos ejemplos de folklore de las fórmulas de echar a suertes. A mi las que más me gustan son las fórmulas onomatopéyicas, absurdas, porque allí está todo el poder juguetero de la palabra. (...) Los juegos de corro son los que tienen una mayor relación con el folklore. Todos los corros, todas las ruedas van acompañadas de una canción. Por lo tanto, es juego, folklore y música. En otras manifestaciones del juego basta con el sonsonete. Muy conocida por ser la más común y sencilla es la canción del corro de la patata. (...) El folklore, ya hemos dicho, era oral, y así ha llegado hasta nosotros, como la mayor parte de los cuentos populares. El folklore en su relación con el juego es un elemento didáctico de primera categoría. El niño se divierte y aprende. (...) Los trabalenguas como juego mejoran y perfeccionan la dicción. Puede decirse que no tiene problemas, cuando un niño puede decir de corrido. (...) El juego de las adivinanzas viene de antiguo. (...) Todos los juegos infantiles o casi todos, van acompañados del folklore, así como los primeros movimientos de los niños. (...) El juego y el folklore han ido siempre unidos en armonioso y acordado movimiento. Me alegro mucho que el folklore pueda ser considerado como un juguete maravilloso y necesario..."

Guk ezagutu izan ditugun jokuak, eta Euskal Herriko inguru-

nean zehazki, gureak izan bailiran jo ditzakegu, kontutan hartu gabe, antropologia beraren beste zenbait alderdietan bezalaxe, eta folklorea kasurik nabarmena, maila bera batetan aztertu behar direla afera guzi hauek, Europako kulturaren barnean bederen. Ezagunak dira joku batzuen agerraldiak kontinente osoan —hala nola, tortoloxoak, kanikak,...— bainan aipagarriena gerta daitekeena erderaz *cuna* deiturikoa da. Joku hau aintzina-ko gizarte ehiztari ia gehienetan agertzen da, iduri sinboliko ezberdinak erakutsiz, eta mantendu egin da gure gizarte industrialeraino ailegatuz.

Arkaismo honekin batera, tabu ideia kausi daiteke: beti zenbait gauza galerazita egon dira, esaterako zuhaitzetara igo Doniane egunean, beste sexuaren jokuetara ibili, edo, besterik gabe, suarekin jolastu. Hau dena erraz azal daiteke erlijioak izan duen eragina kontutan hartu ezker. Horretarako arront egokiak deritzazkit, lehenago aipatutako Carmen Villasanteren pasarte hauek:

"En los orígenes de la literatura infantil se observaba una fuerte influencia pedagógica moralizadora y religiosa. Los primeros libros que leyeron los niños fueron cátones y catecismos, que contenían el abecedario, los diez mandamientos, los himnos, el credo, el regina, el pater noster,

y el ave María. (...) Las primeras palabras del niño cristiano, eran las oraciones: oraciones al levantarse y al acostarse, que han pasado a enriquecer el variado folklore infantil. Eran oraciones rimadas, sencillas, elementales, que todos conocemos. (...) En este riquísimo folklore infantil, las fórmulas propiciatorias muchas veces son de carácter religioso. (...) Hasta en las canciones de corro hay algunas que hacen referencias a las vidas de santas. (...) Por lo tanto, hasta en el folklore infantil hay una rica veta religiosa que impregna la vida del niño cristiano."

Halaz ere, ezin da erlijiozko zentzu guzti hau kristau zeran utzi besterik gabe, eta gorago aipatu den arkaismoarekin batera, aintzinako sineskeria eta ohituren hatzak ediren daitezke nonnahi ume kanten barruan. Benetako arrazoi batetan oinarriturik ote dagoenentz zalantzarekin, delako garai zehatz batzutan umeez berreskuratzen dute ahantzirik zeuzkaten zenbait joku. Halako periodizitatea, gauzak behar dituzten jokuekin jazo da batik bat —kanikak, xiba,...— eta gehiengotan ere bortiztasuna edo indarra berezitasun bezala erakusten dutenekin —kiroitzat jo ditzakegunak hain zuzen ere—. Halako jokuen agerraldiak azaltzeko erabil daitekeen erizpide bat udako jokuak eta neguko jokuak daudela esatea da. Halako banaketa

ez litzakete bat ere arbitrarioa izanen gainera, eta erabat loturik doake formula magiko eta meteorologikoen ataletan agertzen diren egutegi zaharra eta denbora banatzeko aintzinean zeuden siniskeriekin.

Hau esanda, zilegia daiteke etorkiz mintzatzea, edo behintzat, proposatu den iturriren batez haurren jokuetan erabiltzen diren kanta eta esaldiei buruz. Nonbait esan da haurren kantak helduek asmatutakoak direla berarentzako, beren entretenigarri noizbait sortuak, eta geroxeago, helduek baztertu dituztenean, umeez berentzako hartu dituzte berriro, haiek dakiten moduan, eta gaur arte mantenduz haien solasgarri lehenagokoan helduentzat ziren legez. Horregatik agian, ume jokuen mundu aberats hau helduen kulturaren ispilu bat da, eta gizarteak eta kulturak aitzina jotzen duten heinean aldatzen dira era. Halaz ere haur jokuak badauka bere berea den zerbait, hau da, bere joera ludikoa, helduek beren arazoekin ahaztu duten zerbait.

Jokuari buruzko gogoeta guzti hauek mamitu ostean, pasa gaitezen lan honen helburu mugatueta. Ondo geratu den bezalaxe, haur jokuen osagai garrantzitsu bat diren hitz guzi horiek atal honen *corpus* berezia ditugu. Bilketa lana ez da hasiera batetan gustatuko litzaidakeen

moduan bat ere erraza izan. Bil-dumarik handiena egin duena Azkue bera daukagu bere *Euskalerriaren Jakintza* liburuan, bainan lekeitiarrak jasotzen zituenak ez ziren ume kantak baino, eta horrela kantilenak berez ez dira agertzen. Apika Vinson ikerlaria izan zen hobekien erakutsi zuen kantilenaren kontzeptua, baina berak eskaini zituen adibideak benetan urriak ziren. Gerorago Lekuona jauna datorkigu bere haur kantei buruzko zenbait lan-txoekin, benetan interesgarriak direnak, bainan ikerketa sistema-tiko baten eza nabaria erakusten dutenak.

Euskal literaturaren kritika eta ikerketa historikoen sorrera kontutan hartuz gero, ez da harritze-ko beste biltzaile garrantzizkoa ez edireitea, ondoko herrietan XVI mendetik jada halakorik da-goela. Ekarriko ditut, bitxeri gisa eta inolako beste asmorik gabe, bitan jada aipatu dudan Carmen Bravo Villasanteren pasarte txiki bat, Gaztelan ondu zen lehenen-go lanari buruzkoak:

"Documento de valor incalculable para la literatura de los siglos XVI y XVII y, en general, para el conocimiento del niño en tiempos pasados, es el libro de Rodrigo Caro (1537-1647) titulado *Días geniales o lúdicos*. Rodrigo Caro estudia los diferentes juegos de los niños y su origen, que el cree hallar en todos los juegos

romanos y griegos. El libro es interesantísimo y sus deducciones realmente acertadas y asombrosas. Allí vemos de donde provienen los cantares de los muchachos y vemos nacer las famosas y milenarias nanas (naenias) y la cantinela arrulladora de lala lala. Vemos también nacer las retahílas orales de que tanto abusan los niños, que hasta cierto punto podrían formar un capítulo especial de literatura infantil de anónimos autores en colaboración con los mismos niños, como la poesía tradicional que se transmite de boca en boca y va modificándose a lo largo del camino, dando lugar a distintas variantes, así las retahílas de los juegos infantiles llegan hasta nosotros en numerosas y raras versiones."

Beraz, eta besterik bage, hasiko naiz 246 joku, kanta edo kantilena hauek aztertzen. Euskal haurren kantagintza ikertu duen bakarretako bat, gorago esan dudan bezala, Manuel Lekuona dugu. Honen ustez, hiru ziren ume kantak definitzen dituzten osagai funtsezkoenak: dantza, musika eta hitzak:

"El niño no recita sus poemas, los canta, y al canto añade además, por lo menos un movimiento espontáneo del cuerpo. Así lo hace siempre, hasta en el aprendizaje del padre nuestro y la misma tabla de multiplicar. De ahí la definición que podemos dar: la canción infantil es el solaz por excelencia del niño, a base de palabras, melodía y gesto."

Halere, gure ikerlari handiak elementu garrantzitsu bat aipatu barik uzten du bere definizio honetan, hau da, zentzu magikoa, kantilena edo formula guzien osagai funtsezkoa. Bada *magikotasuna* dei dezakegun zera bat haurren formula guzti hauetan, berezi bereziak egiten dituen zerbait alegia. Bai aditzik gabeko morfologia bati esker, bai erritmo markatu bati, edota bai lexiko berezi bati, haurren kantilena hauek erakusten duten itxura misterioaren barruan koka ditzakegu. Eta misterio hau, azken finean, ez da morfologiak, erritmoak edo lexikoak sortu duten zerbait, baizik eta berezkoztat jo dezakegun zerbait, eta morfologia eta beste zera guzti horiek, magikotasun misteriotu horren ondorio zuzenak besterik gabe badira.

Arazo honetaz zera da On Manuel Lekuonak dioskuna:

"La ideología del niño, como la del hombre primitivo, se mece en un ambiente completamente saturado de un modo de espíritu de magia y misterio. En todas sus manifestaciones y producciones concede una importancia extraña a ciertos elementos, como el número tres, etc..."

Zenbakiak

Númeroak, betiere, zenbait kultura zaharretan garrantzi handia izan dute. Hau aisa ikus dai-

teke Biblia osoan zehar hiru, zazpi edota beste zenbakiekin. Zeltek ere bere zenbaki bereziak bazeuzkaten. Gai honetaz horrela dio Caitlín Matthews ikerlari-musikalariak:

"En la numerología celta, el número tres era sagrado, así como su cuadrada, el nueve. Una de las características comunes del mundo celta es la importancia que se da a las triplicidades. Las diosas forman grupos de tres. Las Tríadas Galesas conservan las tradiciones por medio de grupos breves y mnemotécnicos de tres datos, a partir de los cuales un bardo podía presentar varios relatos complejos."

Hitz hauetan oso datu interesgarri bat kausitzen dugu, hots, mnemotekniarekin erlazionatzen dena. Zenbakiak izan daitezke, besterik gabe, gauzak oroitzeko teknika bat, eta hortik, konturatzeko, eta belaunaldiak pasa ahala, zentzu misteriotu bat hartuz, formula magializatzen da. Euskal formuletan, eta Lekuonaren ustez, zenbaki berezia *hamabía* da, eta hamairurik jada ez da agertzen. Gainera, oso normala ohi da bederatzitik zenbatzea. Erabideak arruntenak bai goitik behera, hau da, hamabitik batera, eta joan-etorri bidea, hau da, batetik hamabira eta hamabitik batera, izan dira. Halaz ere, hau nabarmenagoa jazotzen da formula taumaturgiko batekin, girgi-

lak sendatzeko erabiltzen dena-
rekin alegia, aurreko atalean dituzten
agertzen den bezalaxe.

Ikus dezagun orain, formulak
zer ezaugarriak erakusten dituzten
eta Lekuonak esandakoarekin bat
egiten dutenentz. Interesgarrienak
Baga-biga motatakoak ditugu apika,
hain ezagunak gertatzen direnak,
ez bakarrik haurren artean, baizik
eta helduen munduan ere, zenbait
kantalarari esker beharbada.

Hauexek ditugu bildutako zenbait
adibide: *Baga, biga, higa, laga, bega, sega, zagi, zogi, bela, arma, zamuka, zamabi; Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zaha, zohi, bele, harma, zixpa, tiro, punp; Baga, biga, higa, laga, bosga, seiga, zahi, zohi, bele, arma, tiro, punp; Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega, zapa, zotza, beatza, motza, errotari kas-kar motza; Baga, biga, hiruga, lauga, bosa, sea, sapa, zoka, berakatza, tronpa.* Halarik ere, eta beste aldaerekin, askoz kopuru zabalago bat osa daiteke. Gainera, eremu guztiz zabala da formula hauen eskenatoki, ia, Euskal Herri osoa delarik.

Lehendabiziko formula —*Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zagi, zogi, bela, arma, zamuka, zamabi*— argi ta garbi, eta beste kanpoko elementurik erakutsi gabe, batetik hamabira doazen zenbakien urrenkerarekin sortua da:

bat.....	baga
bi (bida)	biga
hiru (hirur)	higa
lau (laur).....	laga
bost (bortz)	boga
sei	sega
zazpi	zagi
zortzi	zogi
bederatzi.....	bela
hamar.....	arma
hamaika	zamuka
hamabi.....	zamabi

Beraz, formula hau bat letorke Lekuonak esandakoarekin hein handi batean, hamabi zenbakiari dagokionez behintzat. Halaz ere urrenkerara behetik gora doa, eta ez Lekuonak esaten zuen bezalaxe.

Beste formuletan, zenbatzea nahiko argi dugu, zazpi zenbaki-raino bederen —*Baga, biga, higa, laga, boga, sega,...*; *Baga, biga, higa, laga, bosga, seiga,...*; *Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega,...*; *Baga, biga, hiruga, lauga, boga, sega,...*—, baina zenbaki honetatik gauzak aldatzen doaz; batzutan erraz igar daiteke zein zenbaki dagoen azpian, baina besteetan desitxuratze oso handia suertatzen da, edo besterik gabe, zenbakia beste hitz batek ordezkatzeko du.

Lekuonarentzat, zenbait formuletan agertzen dena zera da: zortzi beleen ehiza prozesua eraban estilizaturik: *Poema descriptivo de una caza de cuervos en el que se deforman los nombre*

de los numeraies hasta reducirlos a la categoría de una verdadera jerga. Nik ez nerrake hau gezurra dela, bainan arraro xamar deritzat umeen baitan halako ideiarik aurkitzea. Bestetik ere, hagitzen diren aldaira guztietan ia ezinezkoa da halako interpretaziorik gauzatzea. Esateko, formula batzutan bederatziz zenbakiari dagozkion aldairak *behatza* eta *berakatz*a ditugu, bederatzitik ez hain urrun, nahiz esanahi propioa izan.

Badira beste formulak interesgarriak suerta dakizkigunak: *Hiru hiru sei, hiru bederatz*i, *hamar hemeretzi, batekin hoge*i, *bule bat, begiak itsututa bule bat*; *Hiru ta hiru sei, hiru bederatz*i, *hamar hemeretzi, bat hoge*i, *kixkili ta mixkili, hiruroge*i; *Hiru ta hiru sei, hiru bederatz*i, *hamar hemeretzi, bat hoge*i, *bostehun, sei milla, atxuketa billa, ku-ku*. Hiruretan, gehiketa prozesu baten aurrean geundeke: $3 + 3 = 6 + 3 = 9 + 10 = 19 + 1 = 20$. Gainera, 60 zenbakia daukagu, 500 eta 6.000. Beraz, zeltentzako sakratua omen zen *hiru* zenbakia bere anizkoitzak diren beste zenbaiekien batera.

Bestetan 5-6-7 seriea daukagu: *Sariak iraungi, bost liburu, sei aingeru, zazpi zilar kurutze, gero Santa Kurutze*; 4-5: *Xanki manki, manki buztanki, Josemari barabiri, lau anka ta bost belarri*; bestela, *lau* zenbakia da hiru al-

diz errepikatzen dena: *Bapio lau lau lau, xaguxarrak janik nau, zerruetako alkate, lepoa lodi, ta zan-koa mehe, preso sartu nau*; 5-4-2 zenbakien errenkada: *Arrelando lando, marikita buskando, zinko konpañia, hemen gatoz lau, kanpae joten bi, emaizu limosnia, jangoikuagatik*. Ez da ziurra zenbaki hauek esanahi magiko berezirik dutenik, *lau* eta *bost* zenbakien agerraldiak hain ugariak izanik ere. Bestaldetik, bai kontutan hartzekoa dela errima lortzeko zein zenbakia hartzen den, eta horrela misterioa bila daiteke nahi bada, baina zentzu magikoa funts gabekoa litzateke. Esateko aipatutako *lau* eta *nau*; *hamalau* eta *nau*; *lau* eta *hau*; edo *lau* eta *dau*.

Dena den, egia da orain aipatu ditudan formuletan sarrera bereziak daudela zenbakiez osaturik: *Bat, bi, hirur, lau, hamar, hamalau, aitak saldu nau, amak erosi nau, Bilboko alkate zarrak preso sartu nau*; *Bat, bi, hiru, lau, sagu zaharrak jango al hau*; "*Bat eta bi, hiru eta lau, Txominek andrea falta dau, horma zuloan topatu dau, zirrike zirrike atera dau, lizibe ontzian beratu dau, laba ganean ziketu dau, elizara doala elizara doala, kakarralduak bildurtu dau*; baina hala ere nik ez nuke esango magikotasun berezirik dagoenik prozedura haue-tan.

Beste prozedura arrunt bat

hauxe dugu: *Bat txardina, bi txardina, gorekema bazkua xina, urzo txuriak elizara, urzo beltak eburneara, xera xera xera, la cuaresma fuera, entre la carnal, sale el abadexal; Bonbolon bat eta bonbolon bi* sailekoak. Hau da, bat eta bi, eta erabide hone-tan bai atxeki daitekeela hatz magikoren bat. Beraz, hau dena ikusita, zera esan daiteke zenbakien erabilerari buruz euskal hau-rreren kantilenetan: magikotasun berezi bat bada zenbatze urren-kerak desitxuratze horietan, *Baga-biga* deitu horietan, baina ez da-go arrazoi nahiko honetaz kanpo beste zenbakiren batetan magi-kotasun hori dagoela esateko.

Akordioa: eliminatzeko errondak:

Joku bakoitza hautatze modu batekin lotuta agertzen da. Oso normala izan da Euskal Herria osoan *anketara egitea* —estera-ko futboleko aritzerakoan—, bai-na oso normalak izan dira formu-len bidez egindakoak ere.

Haur formula hauek umeei gauzak demokratikoki egiten era-kusten diete, eritzi asko dire-nean, gauzak arbitraieiz egiten erakusten die, suertearen arbi-traieiz. Suertea kantak erabaki-tzen du, eta umeak errespetatzen du suerte hau, paktu edo akordio bat bailitzan. Beraz, kan-ta erabakitzen duen neurrian, ar-bitroa da, eta umeak errespetat-

zen du. Eta umeak errespetatzen du kantilena erabat magikoa delako, eta hauts ezin daitekeen zerbait delako. Kantilenaren in-darra eta boterea bere itxura misterioetsuan datza, eta hauxe lortzeko, desitxuraketa behar da, Lekuonak deitu estilazazioa

Formula hauek orden logiko gabeko hitz eta esaldiak dira gehienetan, eta denen erdian jar-tzen zen mutiko edo neskato ba-tek esaten zituen. Hitz edo silaba bakoitzeko hatzamarraz mutiko edo neskato bat seinatzen zuen ordena jarraituz. Formula-ren azkenengo hitza tokatzen zi-tzaiona jokorako izendatu edo baztertu egiten zen.

Normalean, horrelako formu-lak egokiak dira *ezkutaketan* mo-tatako jokuetan nor geratuko den jakiteko. Hauxe litzateke joku ba-ten aurrean egiten den beste jo-ku berezi bat. Vinsonek *fórmulas de eliminación* deitura erabiltzen du, baina, agian, Dunypétreren lantxoak da hobekien azaltzen duena: *Akerra burdu burdu, erra-pean llolo, adarretan ostu, pin pan larrera, Ardoila mardoila, kinkuran kin, portera ziria, porte-ra min, xera, mera, kirun karun plet, Arla marla, kinkonkin, por-tan zela, portan min, arraxinalet, marraxinalet, segeren megeren, kirun karun plet, Arrijola brijola, etxala kamala, bikto biktoria, bringun brangun, plixt, Atxa mi-txa zilarra, joan joan oilarra, ardi*

beltza bilara, o pitxon, biribilton, txin txan txon, Benedise bra, Karlos de libra, txutxupeta txutxupe- ta, bustamanteba, kalodemibra, Dona dona katona, kide lurden manzana, tuturupe tuturupe, obxoi- nuebe San Andres, Dona dona katona, luki murdi manzana, pio pien gaña, lore loren gaña, aste- riko, zinko, riko riko, kuarto, ba- rrentxe, berritxo, borrotx, fuera, Dona dona katona, sutondoan ai- tona, lepotik behera kuttuna, ir- ten kanpora neska edo mutil ttuntuna, Don don beledon, be- ledongo eliza, zazpi gizon dan- tzan, bi mozkor, bi mozkor, nahi duena, nahi duena, kan po ra, Don don don, bera bera baña, kuarto rios ke ai en Frantzia, arre matxube, arre mandube, don don don, ke se salga usted, Don don don, irten sakati, fuera, Don don kandel, barriola barriola, plixt, Don don kikelabon, saltsa buka, esla buka, buka madre, saltsa bon, likan likan tortolikan, bran brutx, Ferrela merrela, go- porra mokorra, xikitun xakaton, fuera, Gaztaina gora behera, txi- kiti txakutu fuera, Harla marla, kin kuan kin, portan zela, ortan min, arritxinalet, segere, megere, ki- run, karun, pek, Harriola marriola, orratxa zorrotza, xixta gaitza, hari txarra, tira bira, zirrin zarran, eta zart, Kañi kañibeta, zillarra papillonetan, zillararebon, harri- keta, miñoneta, enterrabona, po- nalapona, erregerengana, txiri- miriharka, txikit edo ponp, Ruxe

muxe, errote kabe, lore biene, kox, Therrela, merrela, kin kuan kin, portan zela, portan zela, por- tan min, karru, siñu, miñu, let, Txibirikun, txibirikan, txibirikuri, kuri, fa, txibirikuri, kuri, fuera, sal- ba fuera, Txintxina mintxina, sua- ra barbara txikitiena, gaztaña go- ra, gaztaña bera, txukulu txakutu fuera, Txirristi mirristi, gerrena, plata, olio zopa, kiri salda, urrup edo klik, Unin dalin, danbolin, eper zatuko balendrin, erradura borradura, klix, klaux, fuera, Xe- dera medera, gohora behera, harat hunat, zoko moko, paso, bota, punpa, jo.

Formula metereologikoak:

Haurren siniskerien barnean ere zenbait animaliek beren le- kua izan dute. Oso arruntak ger- ta dakizkiguke marraskiloekin egindako jokuak, baina Euskal Herri osoan zabalduenak kattalin gorriekin egindakoak dira nihola- ko zalantzarik gabe. Normalean zomorro hauekin egiten dena ze- ra da: eskuan hartzen ziren eta formula esaten zitzaien, orduan putz egin ta gero hegalez alde egiten bazuten, eguraldi ona egingo zuen, aitzitik, lurrera erortzen baziren, orduan euria ekarriko zuen: *Andere kota gorri, bihar ekhi ala ebri? Ekhi balin ba- da, hegalta hadi, ebri balin bada, zaparta hadi; Kattalin gorri, bihar gure atarian iduzki iduzki; Katta- lin gorri: egun iguzki, bihar euri; Kattalin gorri, gorri, gorri! Fla, fla,*

fla!; Maria gona gorri, bihar eguzki etzi euri; Mari gorringo, zuri gorringo, eguraldi txarra egiten badezu, labe gorian sartuko, eguraldi ederra egiten badezu, kutxa ederrean gordeko; Matxingorringo matxingorringo, bihar euzki ala euri egingo?; Txipilota gona gorri, bihar eguzki ala euri?, eta bigarrenez agindua eta baldintza-konjuroa —egun iguzki bihar euri; eguraldi txarra egiten badezu, labe gorian sartuko—.

Carmen Bravo Villasantek katalin gorriekin jokuak ere aipatzen dizkigu, baina ez asmo mereetereologikoekin: *Mariquita de Dios, cuéntame los dedos, y vete con Dios.*

Ahokorapiloak:

Carmen Bravo Villasantek ongi zioen bezalaxe, ume batek segituan eta gelditu gabe ahokorapilo bat esateko gauza denean, ezin da esan arazoak dituenik. Eta hala dirudi. Ahokorapiloak, lehenengo begirada batetan, joku bat besterik ez du ematen, baina hobeki so egin ostean, bi alde bereziak ikus daitezke bere baitan. Alde batetik froga edo gañditu beharreko zailtasuna daukagu; honek eragiten dio haurrari. Bestaldetik, zentzu magikoa ere igar daiteke nonbait, agian zailtasun horrekin erlazionaturik. Zailtasun hau fonetikoa da funtsean, eta ahokorapiloek erakusten dituzten kontzeptuak

ez dira orokorrean garrantzikoak magikotasunaren aldetik, nahiz eta hain arruntak izan akerrenaren agerraldiak: *Aitaren kapa alkipean; Akerrak adarrak okerrak ditu; Alkipean kapa, kapa alkipean; Arre horra, aurrean arraioa; Aurten gure ortuan artoa berde erne da; Beleak berreagara zerbait daroa, badaroa, berea daroa, baba errean ahoan daroa; Eztot ikusi Akerreneko akerra bezain adarrak okerrak dituen aker aldar okerrik; Ikusi xut aker oker, adar makar okerrik, baja etxut ikusi Lakarreko aker oker adar makerra bezain ederrik; Iputz apezak napar istupez atorra, napar apezak iputx istupez atorra; Juanikotxu, akerra Matarrepeiko aker adar okerragorik eztot nik ikusi; Kanbon palangak pagoz; Martin akerra makerrakoren aker adar okerra baino akerrik okerrik ez dut ikusi nik; Olagarroaren erro errea larra errean gora; Prailearen kapa, kapeleran bost bada garau; Solo barriko artoaren orriaren gorria.*

Txulubidak egiteko formulak:

Agian ez dira anitz mota honetako dauden formulak, baina hala ere egokia deritzat multzo apartekotzat jotzea beste hizkuntzetan ere duten isladapenarengatik: *Pipite, azken txulubite; Tinter lanter, inen daiat xirula, hail ekarrak adarra, legun eta xuxena, zertaz? leizar laida pollitaz, xirula mirula kantari, balinbahiz*

izerdi, krisk krask, atera hadi; Txulubitario konpletario, barberaren uzkara, dotorearen ezteia, kuku bi kuku bi, kuplapean sar hadi, ezin elkiz leher hadi ta zaparta hadi; Xirula mirula kantari, balinbahiz izerdi, krisk krask atera hadi.

Umeeek, lehengo gizartean behintzat, kale zein baserrian gainera, eurek egindako jostailuak bakarrik ezagutzen zituzten, eta horretarako baliagarria izan zitekeen edozein gauza erabiltzen zuten. Jostailua, gaur eza gutzen den moduan guztiz arraroa zen; gaur egun joku baterako balio duten jostailuak dira nagusi, lehenagokoan aldiz, jokua jostailuaren gaineratik zegoen, eta nolana ere jokurako tresna bat besterik ez zen jostailua. Gutxi mekanizaturiko gizarte batetan, jostailuak egitea bera ere joku bihurtzen zen.

Doinu tresnek toki apartekoa merezi dute. Udaberrian ekiten zitzaion ekintza honi. Mota askotako instrumentuak izan dira umeeek egin dituztenak. Muxika hezurrekin txistu antzeko zerbait egiten zen harri batekin ondo igurtzi ezker. Beste soinu tresna berezia Larraungo artzaiek egiten zuten, sunpriñu izenekoa, baina egiteko zailtasunarengatik seguraski, umeeek bazterturik utzi izan dute. Zalantzarik gabe, umeeek gehien egin duten soinu tresna txulubita izan da. Araban,

Amezkoan, Larraunen, Zaraitzun, Urraulen, eta beste zenbait tokitan. Leku bakoitzean umeeek formula berezi batzuetaz baliatzen ziren lizar edo txipu adarretatik azala aise kentzeko.

Carmen Bravo Villasantek ere formula hauetaz zerbait badakar-kigu:

"En la provincia de Santander, cuando los niños fabrican pitos y flautas de nogal, golpean con el mango de la navaja rítmicamente sobre el trozo de ramita y salmodian: Sal sal, pito sal, de la torre de nogal, suda suda, pata mula, tú sudar, yo chiflar". Violant y Simorra Pirineoaren ikerlari handiak bere El Pirineo español lan gotorrean zenbait formula ere jasotzen ditu Catalunya aldean helburu berberarako: "Sona sona, xaramella, xaramella sona sona" edo "Saba saba pell de cabra, sabit sabit pell de cabrit, son son pell de bou, sabarás quan Deu volrá".

Izenetatik sorturiko formulak:

Formula hauek ez dute zentzu magiko garbi bat erakusten, eta joku bat besterik ez dute ematen. Halaz ere, zentzu misteriosu hori bila daiteke nolazbait, eta batez ere, oguzteko aukera egokia behar dutelako, hau da, ezin dira edonoiz esan, zeren, aldez aurretik, izen konkretu hori esan behar da, formula botatzeko. Formula hauek herrietako formulen antzekotzat jo ditzakegu, baina

hauetan ez dago arrazoirik gauza bat edo beste esateko, errima eta jokua ezpada. Hauexek lirateke izenen inguruan sortzen den jakintza infantil bat: *Andres mandres, kolko bete tremes, harek janda gosez, soloak gora, soloak bera negarrez; Bartolome, burua lodi eta lepoa mehe; Domingo sekelan gorringo, moltsan kuku-so; Gilen, bihar hilen, etxi ehortziren, etzidamu ahantziren; Jakes, koska bezain trukes, tresnak oro trebes; Manez, ipurditik minez, kaka ezin inez; Martin bonbil, errege ta sorgin, tipul eta gatza, Martin buru gaitza; Miguel aintzin edo gibel, nun nahitik ustel, Pello totolo, beti lo, eskuan bilo, Petan kakoletan, sarrak sudurra kakan, ta han atxikak zapan, Petan tarapatan, galtzak herrestan, kale-ria burustan.*

Errepikapenak:

Errepikapena kantilena definitzen duen ezaugarri garrantzitsu bat dugu, sarrera agertzen den legez. Haurren kantilenetan gainera errekurtsio literariorik erabiliena dela esatera ausartuko nintzateke. Mota askotako errepikapenak dira umeak erabiltzen dituenak bere jokuetan, eta beti ere magikotasun beharrezkoa lortzearren. Badira ere beste faktoreak errepikapena bultzatzen dutenak, esaterako umeak duen musikarekiko tratamendu berezia eta abar.

Kantilena askotan, hitz bat edo gehiago dira errepikatzen direnak besterik gabe. *Xufrin xufrinero, kattalin zartainero, aitzurren burua kontatu, amarrak ere laketu, ttur ttur, ttur ttur, ttur ttur, erraeran haurrak totoriko jartzen da edo Xufrin xufrinero, kattilu sartainero, aitzurak diruak kontatu, hamarrak ere laketu, ia bada Maria gaixoa, aitzinez gibeleraino, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur* formuletan esaterako *ttur* hitz edo soinua sei aldiz eta jarraian errepikatzen da. Batzutan, errepikatzen den eleak esanahi berezia izan dezake: *Ailargina mexkondina kontan dela kontan kantinenan adibidez kontan dela kontan* formak mezu garbi bat erakusten du eta helburu faktitiboa litzateke. Besteetan, ez dago halako helbururik eta hitz magikoak lirateke: *Intziri eta intziri, astoaren putza hiri, behiaren esnia niri, zirri mirri.*

Hala ere, normalena errepikapen paralelistikoa genuke. *Aita da ttuntun, ama da ttuntun, alaba hori ere ttuntun, guziak ttuntun izatekotan, senarra behar luke ttuntuna, Ardoila mardoila, kinkuran kin, portera ziria, portera min, xera mera, kirun karun plet, Baratzean aza, fera, fruto, zoaza. Baratzean porru, jan ondoren dolu. Baratzean perezilla, zaude isil, zaude isil, zaude isila, Don don, kikelabon, saltsa buka esla buka buka madre saltsa*

bon, likan torto likan, bran brutx, Eguen zuri, eguen baltz txakurra arrautza gainean datz, baltz baltztxoa maisuarentzat, zuri zuritxoak geuretzat, Esku maingu, esku maingu ematen duena zerruala, ematen eztena infernuala edo Txin txin txibirin, makila-txuek, txan txin txiribin ekarten.

Beste aukera bat epanadiplo-sis izan daiteke. Esaterako: *Bilin bolon, bilin bolon, urak darama zorroa, zorroarekin astoa, Bon-bolon bat eta bonbolon bi, bonbolon urerat erori, erori bazen, erori, orduan etzuzun egarri, Bu-hamek badakite trikun trakun egiten, trikun trakun egin eta o-laskoen ebasten, lupaireton lupaireton, lupair lupair lupaireton, edo Kukumiku naparra, zertan zertan kandela, kandela bi ta larrosa, piru piru pikote, jauna nundik zatozte, kalean gora kalean bera, buru beltzaden alkate.*

Haurren kantilenetan kausi daitekeen beste posibilitate bat hitz baten ohiartzuna da. Horrela milaka formula sor daitezke. Gainera hau magikotasunarekin erabat loturik dagerkigu. Normalean esanahi gabeko hitz bat izaten da erroa —*kukutxu, therrella, txintxina*— eta oso kasu gutxitan esanahi garbi bat dago: *Andres-mandres, Elurra-melurra* edo *Xirula-mirula*. Erro horretatik, desitxuratze baten ondorioz beste hitz ezberdina sortzen da, lehendabizikoaren ohiartzuna dena. Ia oro-

tan, formularen sarrera dugu bikote hauek, hasiera markatzen duena, eta misteriotasunez bustitzen du formula osoa.

Erabide hau oso erabilia da eliminatzeko errondetan. Hauek, gorako esan den legez, paktu batzuk dira, umeek zintzoki errespetatzen dituztenak, eta formula hauek erabakitzen dutena ez da gainera txantxetako gauza haurrendako. Horregatik, hain formula itxiak eta zentzugabe-koak dirudite, zentzugabekeria horren bidez lortzen saiatzen dena zera dugu: hautaketa ona, eta hortarako hitz magikoak, hitz sakratuak, hitz bereziak behar dira.

Bikote hauek gainera, musikalitasun nebaria erakusten dute, eta formularen zati garrantzitsu bat osatzen dute bukaerarekin batera. Eliminatzeko errondetan, azken hitzak ikaragarriko garrantzia dauka, zeren hori bera baita neska edo mutila hautatzen duena. Horregatik, hasierako bikotea luze samar bada, eta musikalitasunez blai badago, azken hitz hau oso laburra, ozena eta garbia dugu: *plet, xek, pek, plixk, fuera, zart, ponp, let, klik* edo *jo*.

Errepikapena erritmoari erabat loturik dago, eta beraz, baita musika eta dantzari ere. Dantza, askotan gorputzaren ibilera xume bat besterik ez da. Haurrak beti bere kantuari gorputzaren

mugimenduarekin laguntzen dio. Gainera, gorputzaren ibiltxo hori beti ere neurtua egin ohi dute, hau da, erritmoarekin batera. Hau horrela da haurrak erritmoaren sen haundi bat duelako.

Erritmoa bi motatakoa izan daiteke, bai erritmo askatua, eta bai erritmo lotua. Haurrak biak erabiltzen ditu bere jokuetan. Askatua melodia bat ez dagoenean agertzen da, esaterako kantilena luzexketan, eliminatzeko erron-detan, otoi zetan...; eta lotua melodia bati atxekitzen zaionean, adibidez korroetako kantilenak eta beste joku bereziak beren kantekin.

Dantzari dagokionez, esan ere egin behar da modu askoz gauza daitekeela. Batzutan erritmoarekin batera sortzen den ibilera soil hori bera dantzatzat har daiteke. Besteetan, jokua bera dantza batek osatzen du, eta adibiderik garbienak korroak —*Ala kinkirriñera ala samurrera, Joxepa plaza berriko, bira hadi beste aldera*— eta sokekin egiten direnak —egun propioagoa litzateke gometaz mintzatzea— ditugu.

Musikarekin ere beste bi konzeptu loturik daude. Alde bate-tik, magikotasuna hartzara ager-tzen zaigu: kantatzen dena sakratuagoa da errezitatzen dena baino; eta beste aldetik, teknika mnemoteknika bat izan daiteke —oroit bestenaz biderkatzeko taulak ikasteko kantatzen geni-

tuela—, nahiz eta zerbait berez-koa izan haurrengan eta ez era-bili musika bere kantilena eta jo-kuak ikasteko teknika bat bezala konzienteki.

Estilizazioa:

Sarreran jakanik ikusi ahal izan da zer zioen Manuel Lekuonak berak deituriko *poesia deco-rativa* delakoari buruz. Halako zerbait ere errepikatzen du haur kantez izkiriaturik dituen bere ar-tikulu bat baino gehiagotan. Ho-na hemen pasarte batzuk laburki emanda:

“De un modo completamente parecido, en una buena serie de cantos infantiles que todos hemos cantado de niños, el lenguaje es también estilizado. Estos cantares están vaciados en un modo de hablar intencionadamente deformado hasta el punto de parecer, más bien que un lenguaje racional, un ingenioso juego de sílabas de puro entretenimiento, o una cantilena sin sentido y sin más apariencias que de un simple pretexto para cantar. Allí el dibujo se utiliza con tendencia de contenido significativo, algo puramente musical, una serie de sonidos vistosos, brillantes, combinados con novedad y artificio sorprendente.

Al reflexionar antaño sobre tales cantares, y notar la deformación en sus palabras, soñamos alguna vez en posibles ocultismos como de fórmulas mágicas. Hoy, mejor pensado el caso, creemos más bien hallarnos ante un feno-

meno de estilización debido tan sólo a imperativos de estética. No aseguramos, con todo, que no se hayan aprovechado estos procedimientos de estilización, en algunos casos, para menesteres de ocultismo y ciertas disciplinas de arcano.

Debe decirse otro tanto de la posibilidad de que las deformaciones de palabras procedan de la no inteligencia infantil. Esto habrá podido ocurrir en algunos cantares —sabemos que ocurre con los castellanos que caen en boca de los niños euskeldunes, y con los euskéricos que caen en boca de los castellanos—; pero es ésta una posibilidad a descartar como inadecuada para explicar el fenómeno en toda su amplitud y como sujeto, por otra parte, a ciertas tendencias de interpretación acomodaticia que faltan radicalmente en nuestro caso*.

Desitxuratze prozesua sor daiteke hitz baten desitxuraketa-rekin besterik gabe. Hauek helduek darabiltzaten hitzak berak lirakeke, baina haurrek oguzterakoan aldatuta. Artikulazio organuak garatu gabe dauzkate oraindik; herskari ahoztunak zaillegiak gertatzen dira haur txikiendako, eta horregatik ahozkabertzen dituzte: *bapo>papo*, *goxo>koxo*,... Horrez gainera, palatalizazioa oso normala gertatzen da haiengan —*t>tt*, *n>ñ*, *l>ll*, *z>x*, *ts>tx*, *tz>tx*,...— bi arrazoiengatik: *goxo*agoa denez as-

koz musikalagoa gertatzen da, eta bestaldetik diminutibo gisara erabiltzen dute. Beste modu bat desitxuraketa gauzatzeko silaba baten errepikapena da, seigarren formulan esaterako *ama>amuna*. Honen adibideak *baga biga* sailleko formula guziak lirakeke edo, esaterako, *Montxu frioleri*, *fosfai sisoleri*, *semena ainoleri*, *montxu tribol*. Esan daiteke halako exenpluetan ez dela hitz bat desitxuratzaren dena, esaldi osoa baizik.

Hitz baten kenketaren bitartez ere has daiteke. Lekuonarentzako *xirristi-mirristi* sailleko kantilenak atsalaskari baten deskribapena baino besterik ez dira, eta azaltzen du arazoa faltatzen diren hitz guztiak agertuko balira bukaerako esanahia goibelduta gera litekeela esanez. Nik ez dut uste horrenbestera izanen denik, eta errazago bide da morfologiaren bidez hauxe bera azaltzea, aditzen kenketa batean batez ere oinarrizten den erabide bat baita. Bihoa beraz gerorako azalpen hau.

Arkaismo baten erabilera: hau da Lekuonak berak aipatzen duen erabide bat, —...*probables pervivencias de un léxico prehistórico, en parte desaparecido del habla de los mayores, pero pertinazmente conservado en el de los niños*...— baina ni ez nago guziz ados bere planteamen-duarekin, zeren hurrei joku edo

kantak edo kantilenak irakasten dizkietenak pertsona helduak ere baitira eta arkaismo hauek ez dira helduen mintzairan mantentzen. Bestealdetik, haurrak hagitx berritzaileak dira, eta ez dute inolako arazorik berritasun bat onartzeko. Alde hortatik helduak dira askoz kontserbatzaileak umeak baino. Mantendu diren kantak eta jokuak oso zaharrak izan daitezke, eta zenbait kasutan historiak berak azal ditzake egoera konkretu batetan sortuak direla esanez, baina horrek ez du arkaismoak egon beharko direla derrigorrez esan nahi, eta froga bilduman beran datza.

Erderakaden erabilpena: hau xe bai dela benetan ikus daitekeen zerbait haurren kantilenean, eta oraintxe aipatu den berritzailetasun horrekin zuzenean erlazonaturik. Erdarakaden erabilpena ez da euskararen galean oinarritu behar den gauza bat, eta erraz ikus daitekeen kantilena anitzetan, maileguak ez daude beti ere ongi jasota. Arrazoirik garrantzitsuenak haurrak halako hitzak aukeratzeko bi dira batez ere: bata bitxitasuna, arraroa dena baliozko behutzen da, eta primerako apaintzaile gertatzen zaio umeari; bestea magikotasuna, ezezaguna den unetik, misteriozua iduri daiteke, eta horregatik magikoa, badirudi hitz horrek gauza sakratu baten balioa duela. Zenbait adibide: *zinko*

konpañia, etxa la kamala, beinte bonete, zapaton, tronpeta, manzana, sakati fuera, melon, galleta, treinta, la damasei, le popele popelu, kuloarroxa, tres sardinas y un kapon, labalentzia, aki española prantzia, pone pone asi, castillo, edo korneta.

Onomatopeiaren erabilera: auxe dugu estilizazioaren erabilerik garrantzitsuenetariko bat, garrantzitsuenaren ezpada, eta hau horrela da adierazten duen bizi-tasunarengatik. Haurrari izugarri gustatzen zaio onomatopeia eta bere kantilenetan asko erabiltzen du. Onomatopeiak bi motatakoak izan daitezke; badira zuzenak deitzen direnak —*kikirriki*—, eta zeharkakoak —hauek kontutan hartzen dute helduek nola hitzegiten dute animaliekin esaterako aide aide idia deitzeko—: *Akerra burdu burdu, errapean lollo, adarretan ostu, pin pan larrera, Atsoa zirri zarra, errokan hasteko gogo tzarra, pinta erdia iraultzen du, atsein hartzen du bihotzean, Buhamek badakite trikun trakun egiten, trikun trakun egin eta oilaskoak ebasten, lupairetn lupaireton, lupair lupair lupaireton, Harriola marriola, orratza zorrotza, xixta gaitza, hari tzarra, tira bira, zirrin zarran, eta zart, Kattalin gorri gorri gorri, fla fla fla, Lan liraun lan liraun, Trilili ala tralala kantu guzien ama da, Uneta txintxibirin korneta, Xirula mirula kantari edo Xotiak klik itxuri.*

Morfologia:

Badira haurren formulak bereziak egiten dituzten bi ezaugarri garrantzitsuak batez ere, laburtasuna eta aditzen eza alegia.

Jakina da formulen neurria oso luzea ezin dela izan, eta haurren kantekin harremana izan dezaketeen zerbait izanik, ez dira kanta bat espreski. Kantilena bat definitzen duen zerbait errepikapena baldin bada, bi elementu berdin edo antzekoez osatutako zerbait izan beharko da. Halaz ere, ez da egia haurrek erebiltzen dituzten formula guzien artean ez dagoela elementu bakarrez osaturikorik. Badira zenbait hitz bakarreko formulak. Egia da hauek ez direla kantilenak berez, baina formulen bilduma batean ez dira inolaz ere soberan. Badira mota honetako askoz formula haboro, eta agian interesgarrienak tortoloxekin jolasteko erabiltzen direnak ditugu. Joku honen aldairak biziki ugariak dira, eta bere zabalera arras handia dugu, Europa osoan beste, munduko herri zahar anitzetan ere normalak izanik. Angel Irigaray duela jada nahiko urte mintzo zitzaigun joku hontaz, *CEEN* aldizkariaren hiru garren zenbakian hain zuzen ere. Berak jasotako formulen artean, hitz bakarreko dextente ere badira: *kiskotx*, *almandotx*, *uneta*, *atresas*, *akuartas*,...

Laburtasun honek badu zergaitiren bat eta ez da ahatiko

gauza. Lehenbiziko arrazoi bat, eta guziz logikoa mnemotektikoa dugu. Umearentzat errazago da formula labur bat ikastea luze bat baino, eta beharrezkoa izanez gero, errepikatuko du behin eta berriro, baina sekula ez du formula luze luze luze bat ikasiko. Gainera, errepikapenarekin musikaltasuna eta magikotasuna errazago surtuko du. Esanahia eta zentzua ez da gehixegi kezkatzen duen gauza, eta luzaro egoteak formula bat kantatzen asper dezake haurra.

Aditzen eza beste ezaugarri garrantzitsu bat gertatzen da haurren formuletan. Aditzak ez agertzean, kontzeptuak dira eskaintzen direnak batik bat, zerbait abstraktoa, estilizatua, berifikatu ezinezko zerbaiten aurrean gaude beraz. Hau ere magikotasuna lortzen duen zerbait dugu. Adibide eder bat formula hau izan daiteke: *Arianda marianda*, *sukalde zaharra*, *kedar beltza*, *biper gatza*, *talo malo*, *esne bero*, *bertza zilo*. Hasiera bikote magiko horietako bat da; beste-lako elementuak enumerazio barrugarri bat besterik ez dugu, sukaldean dauden elementu batzuen bidez, baina inolako erizpide edo kriteriorik gabe emanda, biper eta bertza zilo hitzen artean egon daitekeen harremana oso murrizta da, eta zentzugabetasunean murgiltzen garela eman dezake.

Zentzugabekeria hau guztiz

normala da eta espero zitekeen gauza. Haurren formulak, sarre-
ran esaten dudak bezala, magi-
kotasun gehien erakusten duten
multzoetariko dugu. Hau horrela
bada, zentzua eta esanahi gar-
bia desagertzen da haurren hel-
buru eta asmoek formulen esa-
nahiarekin zerikusirik ez dutelako.
Formula magikoek esaterako ba-

dute helburu magiko bat —zer-
bait sendatu— eta horixe da for-
mulan beran gauzatzen den me-
zua. Haurrek berriz ez dute haien
helburuak formulan egiaztatzen
edo erakusten. Arrazoi bat izan
daiteke haurrek benetako magi-
kotasuna erabiltzen dutela, eta
ez direla helduok bezain arrazio-
nalistak.

I. APENDIZEA: Formula metereologikoak

- 1: *Abelgorriak udabarran kortan, mendira joan gura dabela orroaz hasten bada, eguraldi onaren zantzua da.*
- 2: *Abendua burdinezkoa, hiltzeta eltzairozkoa.*
- 3: *Abenduaren erdia, gaua; ta bertze erdia besta.*
- 4: *Abenduko eguna, argitu orduko iluna.*
- 5: *Abenduko elurra gaitzerua, hiltzetzekua burniya, otsailekua egurra, martxokua ura.*
- 6: *Abenduko lainuek egua edo elurra.*
- 7: *Abendu zuri, ez ardi ta ez axuri.*
- 8: *Agorrileko euria, arno ta ezitia.*
- 9: *Agorrileko ura da zafran, ezti eta ardau.*
- 10: *Aharia eta ahuntzak gora goraka ta agiraka dabiltzanean, euria.*
- 11: *Aharia, maiatzean, deuri deuri esaten nausiari.*
- 12: *Aingeru guardakoaren egunean eguzkia ikusi baino ardi artean otsoa ikusi nahiago.*
- 13: *Aizeak negua.*
- 14: *Ama Birgiña martxoko egunean ardia abarotan baino hobe da otsoa ardi artean ikustea.*
- 15: *Ama Birgiña martxoko, neguari eman diok ostiko.*
- 16: *Ama Birgiña martxoko, ttorria bala-*
- go, ni barrendegietan sartzeko. (ardiak esana)*
- 17: *Amarratz baltza jaisten denean, eurria.*
- 18: *A martxo a martxo, har zak esker gaizto, nere ardirik kaxkarrenak egiten dizkik zazpi salto.*
- 19: *Anderedena Mari martxoko, gure behia larrean areko eta zezenak zokotik: —Muuu! Gero duk Erramu.*
- 20: *Andra Mari martikoari bezperak kantatu edo abestu ezker, gorde yakea komodan edo arasan.*
- 21: *Andra Mari martiko, arrain barriak tatiko.*
- 22: *Andra Mari martiko, artean uda ta tiko, handik aurrera betiko.*
- 23: *Andra Mari martiko, behiak mendira jaurtiko.*
- 24: *Andra Mari martiko, neguari emon diok ostiko.*
- 25: *Andra Mari martikoz abaro baiño otsoa ardi artean ikustea nahiago.*
- 26: *Andra Mari martikoz kuku, San Pedroz mutu.*
- 27: *Andra Mari martxoko behiak larrean aseko.*
- 28: *Andra Mari martxoko ni mendirat opoko.*
- 29: *Andrak andra andi kandelariotean dira agiri.*
- 30: *Antzarrak batera ta bestera hegaz dabiltzanean euria.*

- 31: *Apirila biribila, txarria urdandegian hotzak hila, bada hila, buztana badabila, holan izan dadila.*
- 32: *Apirila, biribila, urdandegian urde hila. Urde zaina hesi artean, gasna puska hortz artean, arto puska galtzarpean. Izan balitu aitzintzean, etzuken hilen agian.*
- 33: *Apirila, biribila, urdandegian zerri hila. Eztabila, badabila; gasna gogorra ortzetan, jan lezake bortzetan.*
- 34: *Apirila biribila, urdia teian hila!*
—Ez da hila
—Bai da hila
—Buztana da dabila
- 35: —*Apirila biribila, xerria xerritegian hila.*
—Ezta hila.
—Bada hila.
—Buztana badabila.
—Hola izan dadila.
- 36: *Apirila, biribila, zerria urdandegian hotzak hila.*
- 37: *Apirila biribil, iuriak urdia eyan hil. Apirila fan eta maiatza gero, agozteian agotza bego.*
- 38: *Apirila euritsu, urte hura ogitsu.*
- 39: *Apirilain azkeinien hostua aitz gainien.*
- 40: *Apiril biribil ekartzik egun bi.*
- 41: *Apiril biribil, ekazan egun bi eta erdi, horri artzain panparroi hori, ikus daiodan polaiño hori.*
- 42: *Apiril biribil, gure txarria zotalian hil.*
- 43: *Apirileko erlea niretzat, maiatzekoa anaiarentzat.*
- 44: *Apirileko oloa, ez olo ez lasto.*
- 45: *Apiril lore urrearen pare.*
- 46: *Apiril ona ikusteko ehun urte bizi behar da. Ni ehun eta bi bizi eta oindifo on bat eztot ikusi.*
- 47: *Aprila bero, negua gero.*
- 48: *Aprila euritsu, urtea ogizu.*
- 49: *Apirila euritsu, urte hura ogitsu.*
- 50: *Aprila hotz, ez gari ta ez agotz.*
- 51: *Apirila joan eta maiatza gero, ganbararen baztarrian agotza bego.*
- 52: *Apirilaren azkenean, horria aitz gainean.*
- 53: *Aprilaren lehengo domekan euria bada, hil guztian hiru egun eztira aterri izaten.*
- 54: *Aprila urregorri, martia kakatsu, izango dogun aurten urtea ogitsu.*
- 55: *April, biribil; april, biribil; ekazan egun bi ta erdi, horri, artzain panparroi horri, ikusi daiodan polaiña hori.*
- 56: *Aprileko lorea urrea baino ohea; maitzeko lorea bapeza baino ohea.*
- 57: *Aprilen azkenean horria aitz gainean.*
- 58: *Aprile on ekusi bear dionak ein urtez bear du bizi. Nik badut ein eta bi, eztud onik bakotxik ekusi.*
- 59: *April urregorri, marti kakatsu.*
- 60: *Aratuste manga, ardoari dzanga.*
- 61: *Arbi abenduko, bakotxa bere denborako.*
- 62: *Arbi errea abenduko, gauza guztiak bere garaiko.*
- 63: *Ardia iluntzean ota jale baldin bada, hurrengo egunerako elurra.*
- 64: *Ardiak martxoan molkora bildurik ikusi baño otsoa arditan ikustea obe.*
- 65: *Ardiak bordan faloska ari diranean, biharamunean elurra.*
- 66: *Ardiak gora doazenean, eguraldi ona; bera datozenean, txarra.*
- 67: *Ardiak martxoan molkora bildurik ikustia bano obe otsoa arditan ikusi.*
- 68: *Ardi urte, atun urte.*
- 69: *Arharo ezpada, alharo.*
- 70: *Armiarma lurean ikusten bada, hogei ta lau ordu barru euria.*
- 71: *Arrats gorri, eguraldi; goiz gorri eurilari.*
- 72: *Arrobia lurpetik gaineratzen denean, ekaitza.*
- 73: *Artoa ereiteko, San Isidroren astea, atzea baino aurea ohea.*

- 74: Artoak ontzeko erein behar dira garagarrilean. Guk erein genitun uz-tan, horregaitik gelditu ziren ez bu-ru ta ez buztan.
- 75: Asentsio letañak euritsu, urtea bere ogitsu.
- 76: Asteazken ta ostiraleko argizari be-riarik aro gaizto ekartzen du.
- 77: Asteleheneko euria, aste guziko eu-ria.
- 78: Atzo San Juan, gaur Juan zan.
- 79: Azaroko eguna, argiko iluna.
- 80: Azileko ortzia, neguko iruzkia.
- 81: Bagil argia, urte guztiko argia.
- 82: Baietz, bihar dala maietz; etzi Pas-koa, ezkontzen dala gure atsoa.
- 83: Barantaila emazteen eta gatuen hi-lebetea da, martxoan gizonena.
- 84: Barea lurraren gainean baldin ba-dabil, euria.
- 85: Bareak, eguzkia ateratzen denean, aza baten azpian bada ere gorde-zen dira.
- 86: Bariakuan trumoiak hots egiten ba-dau, eurizko bederatziruena.
- 87: Basa abereak neguan eurenez etxe aldera datozenean, ekaitz handia datorrela iragarten dabe.
- 88: Baxaran urte, elur urte.
- 89: Bazko goiz balitz, martxoan ezpaliz.
- 90: Bedar asko batu egizu, maiatz lu-zeak jango dautsu.
- 91: Behiak anka goratu ta dardaratzen badu, elurra.
- 92: Behiak gibelerat uztarka ari sirene-nan, gero denbora txarra.
- 93: Behiak isilik eta isilik badira, laster eguraldi txarra.
- 94: Behiak ausnartzu badagoz, atzeti eguraldi txarra.
- 95: Behi ta ardiak gorputza iñarrostuz geroz, ekaitza.
- 96: Behor ta zaldiak estrabilean pulun-pari hots eragin gabe ta isil badira, elur gehiago izanen da.
- 97: Bela asko dabiltzanean, ebia segu-ru.
- 98: Beleak kakaka egiten badu, he-goea.
- 99: Belhar urte, deusez urte.
- 100: Beurtxoriak kantatan dianean, euria fite xinen da.
- 101: Bixintxoz hotz, neguaren bihotz; Bi-xintxoz bero, negua gero.
- 102: Bizkaiko negua, garizuma.
- 103: Buruila udaren buztana, ta negua-ren hastapena.
- 104: Buruileko euriek maastra ontzen.
- 105: Denboraren denborako, arbi errea abenduko.
- 106: Denek badugu gauan partida: su-yak ura du partida; urak iruzkia; iruzkiak lanoa; lanoak aizea, eta ai-zeak zer du partida? Aizea.
- 107: Doniane euria, garien galtzegarria.
- 108: Edur urte, gari urte.
- 109: Egabelek goizetan txio txioka badi-hardute, eguraldi ona.
- 110: Egabelek hagaz lurraren kontra da-biltzanean, euria.
- 111: Eguberri, eruek iyerri; zoiak ere la-rrri.
- 112: Eguberri zereki, urteberri hareki.
- 113: Eguerdiko euria, egun guztiko eu-ria.
- 114: Eguzkia ta euria, martiko eguraldia.
- 115: Eguzkia zuriegi datorrenean, ilun-tzean euria.
- 116: Ekhia mingar denean, bihamenean ebia.
- 117: Elorria lora dago, artoa ereiteko giro dago.
- 118: Eltxoak biraka badabiltza, euria las-ter.
- 119: Eltxoak usika dabiltzanean, bero hurrengo egunean.
- 120: Elurra dakarrenean, isilik egoten di-ra sapoak.
- 121: Enarak goi goian hara ta hona da-biltzanean, luzaro eguraldi ona.
- 122: Ene San Antonio ta mutila, zer jan eztaukenean barurik ei dira.
- 123: Ergoneriak alkarrekin burrukan ga-rrasika badabiltza, bolada luzean

- legorra edo gainerakoan ekaitz haundia izango da.
- 124: Erleak aurretik igarten dute ekaitza noiz datorren.
- 125: Erleak euren kutxa inguruan dabiltzanean, euria.
- 126: Erramu egunean ebanjeliokoan zer aize, urte guzian ura naguse.
- 127: Erramuz sagara bitartean den eguraldia berrogoi egunez egiten du.
- 128: Esaten zuten kukuak Andra Mari kandelarakuen jotzen duela Erromako zubian.
- 129: Espartina maiz laxatzen bada, laster euria.
- 130: Etorriko da maiatza, jango dugu lebatza.
- 131: Etxean habe harria bustita dagoenean, laster euria.
- 132: Euliak heltzen badabe, euria laster.
- 133: Euli txikiak elkartu ta eguzkia sartu baiño lehenago hegaz dabiltzanean, eguraldi ona.
- 134: Euri lantxe apirillean, antxoia bitsa molla gainean.
- 135: Euri txipiak ematen tu aize haundiak.
- 136: Ezkurrik eztan urtean negu bera.
- 137: Ganbarako bazterrean maindire bat abotz, maiatzaren azken arte gorde zak.
- 138: Gandelairo bero, negua dugu gero; Gandelairo hotz, negua joan da motz.
- 139: Gandelairu hotz, negua iraganik botz; gandelairu bero, negua gero.
- 140: Gandelairu hotz, negua motz. Gandelairu bero, negua da gero.
- 141: Garia, txiki banintzen, handi banintzen, maiatzean buru nintzen.
- 142: Garizuma berandu, udaberria berandu; kukua etorri, gosea etorri; kukua juun, gosea juun.
- 143: Garizuma goiz bazan, berandu bazan, erdia gutxienez negu zan, guztia ezpazan.
- 144: Garizuma goiz, negua goiz. Garizuma berandu, negua berandu.
- 145: Gatuak belarri gibeletik hatza bada-rabile, eguraldi txarra.
- 146: Gatuak erotuki jostetan ari direlarik, biharamunean elurra.
- 147: Gau gorri aizetsu; goiz gorri euritsu.
- 148: Gaur dela bihar dela Doniane, etzi San Juan biharamone, gure sololan lapurrik ez, badagoz bere erre beitez.
- 149: Gauza galdua idoroteko, San Antonio hartu bitarteko.
- 150: Gaztalaizeak euria berakin.
- 151: Gehiago irauten dau auzoan emazte gaiztoak, martian eduarra baiño.
- 152: Gibelerat uztarka behiak ari direnean, gero denbora txarra.
- 153: Goizean eguzki gorri, arratsean iturri.
- 154: Goizeko suak argi argi eginezko, egun hartan euria.
- 155: Goizeko ustrukua, arrats euri; arras-tiko ustrukua, bihar etorri.
- 156: Gure ortuan ginda lorea San Juane-tako heldua, San Juanak baiño lehenago gure usoak batua.
- 157: Harrak azalean dabizanean, euria laster.
- 158: Harrak eta txinduriak lurgainean agertzen diranean, eguraldia euri-tara.
- 159: Harrak ugari lur ganera urten ezke-ro, euria.
- 160: Hauxe da egia, zortziko berria, hiru txiki ardorekin, libera ogia. (San Sebastian egunean Urdianen)
- 161: Hazila hotz, negua motz; hazila be-ro, negua gero.
- 162: Hegoaren ondoti euri.
- 163: Hilaren azken eguna ta urrengoan aurrenekoa onak badira, hila ondo jarraituko da.
- 164: Hilaren bi ta hiruan eguraldi onak izan ezke-ro, langiro onak hil hartan.
- 165: Hilaren hirugarren eguna nolako, hil guztia halako.
- 166: Hilaren hogeit ta zazpigarrena nola-koa, hurrengo hila halakoa.

- 167: *Hodei gorri, aize edo euri, hegoa ezpaledi.*
- 168: *Hontzak neguko eguerdian nahiz arratsalde erdian kantatzen badu, elurra.*
- 169: *Hontza oihuka iluri nabarrean hoiz samar hasten denean, eguraldia berehalaxe aldatuko da.*
- 170: *Idiak eztula egin eta San Blas! Aititek eztula egin eta itoko al haiz ba!*
- 171: *Iguzkia ta euria, martxoaren aldia.*
- 172: *Ilbeltza, ilzuri, babea betez itzuli.*
- 173: *Ilbeltza iten badu iltxuri, ardiyek haziko du axuri; ilbeltxa iten badu ilbeltz, ez ardi ta ez axuri.*
- 174: *Ilbeltzak iten badau iltxuri, ardiyen aziko dau axuri; ilbeltza iten badau ilbeltz, ez ardi ta ez axuri.*
- 175: *Ilintxa urte, gari urte.*
- 176: *Illaren irugarren eguna zelako, ille guztia olako.*
- 177: *Intxaur urte, arto urte.*
- 178: *Ipar euria, hogeitau orduko euria.*
- 179: *Iretargiak larrina daukanean, hogeitau lau ordu barru euria.*
- 180: *Irusta luzatu ta artezten danean, euria.*
- 181: *Itxasantzarrak datozenean, edurrak ugari.*
- 182: *Itxasantzarrak datozenean, eguraldi txarraren zantzua.*
- 183: *Izarrak argal badira, biramenean eguraldi ona; usu badira, euria.*
- 184: *Izarrak bakan daudenean, eguraldi onaren zantzua.*
- 185: *Izotz urte, gari urte.*
- 186: *Jainkoaren paxea agertzen denean, bederatzi eguneko euria.*
- 187: *Jauna egizu aterri ta kalma.*
- 188: *Jaundone laurenti, estu batean euria, bestean ilintzi (itxindi).*
- 189: *Jaungoikoaren gerrikua kostilajia. (Ortzadarra Urdiainen)*
- 190: *Jerikoko larrosak bere horriak batu ta tximurtzen dauzanean, eguraldi ona.*
- 191: *Jondone Johaneren euriak ogia itozten eta ardoa urtzen.*
- 192: *Jondoni Joaneko euria, ogien garrria.*
- 193: *Jondoni Laurendi, esku batean euri ta bestean itxindi!*
- 194: *Jondoni Martin eder, ogia bota lurrer.*
- 195: *Kandelario bero, negua dauka gero; kandelario hotz, negua joan da motz.*
- 196: *Kandelario, edurra dario; San Josek lagunduko dio.*
- 197: *Kandelarioetan eguraldi ona baiño ardi arten otsoa ikusi hoba da.*
- 198: *Kandelario lario, atxari ura dario, errotari uruna, hauxe da guk beoguna.*
- 199: *Kandelario lario, atxari ura dario, sagartxoari mustio, akerrak dantzian, astoa danbolintero.*
- 200: *Kandelario, lario lario, atxari ura dario, makatzari madari, eutsi Peru ankeari.*
- 201: *Kandelarioz aterri, negua dakar atzeti.*
- 202: *Kandelarioz edurra, joan da neguaren beldurra.*
- 203: *Kandelarioz euria, laster da udabarrria; kandelarioz aterri, negua dator atzeti.*
- 204: *Kandelera eguneko jostaiek, berrogei eguneko ekaitza.*
- 205: *Kandelera lera lera, bortz hilabete larrainera, sei ere bai Aezkoara.*
- 206: *Kandelera z bildurra, Santa Agedaz edurra.*
- 207: *Kandelarioz eguzki, negua dago aurreti; kandelarioz edurra, joan da neguaren beldurra.*
- 208: *Kandelero bero, negua heldu da gero; kandelero hotz, negua gan da motz.*
- 209: *Kardu latzak bere hortz zorrotzak eta azala estutzen dituanean, euria.*
- 210: *Katuak iparraldera begira musua garbitu ezker, eguraldi ederra. Itxasaldera begira garbitzen badau, euria.*
- 211: *Kortan daukagu txal bat, azurra ta*

- azala, aitak San Antonio loditu da-
giala.
- 212: Kukuak Andra Mari martikok argitu,
kantua emon eta San Pedrok isildu
eta moteldu.
- 213: Kukuak etorri, gosia etorri; kukuak jun,
gosia jun.
- 214: Kukuak Andra Mari martxokotan ku-
ku, San Pedrotan mutu.
- 215: Kukuak egiten du maiatzean kuku,
garagarrilean gelditzen da mutu.
- 216: Kukuak esan eban Andra Mari Mar-
tikoz ez ba etorren, berari ondrak
egiteko.
- 217: Kukuak kuku Erromako zubian,
zortzi egunerako agertuko da Eus-
kalerrian.
- 218: Kuku garagarrilerako mutu.
- 219: Kukurik kukura urtea, ehun dukat
soldatea, haserratu gaizenean,
ugela ataratea.
- 220: Lanoxerra martian noraino, apiri-
lean edurra haraino.
- 221: Lantxerak ibarraz, hor dek lanoara
idietaz.
- 222: Lantxerra Martxoan noraino, apiri-
lean elurra haraino.
- 223: Lazaro hotzak hil eta Erramu urak
eremen.
- 224: Lazki eta baxaki, azaroko jaki.
- 225: Leia edurraren geia.
- 226: Madalen astea bero, gaztaña gero.
- 227: Madalen bero, gaztaña seguro.
- 228: Madalen eguna eguraldi onez, gaz-
tain zaliak zorionez.
- 229: Madalen giro txarrez, ikoak batzen
ez zara nekatuko lorrez.
- 230: Maialen eguna esne eguna.
- 231: Maiatza erdia goseak eta beste er-
dia hotzak.
- 232: Maiatza erdiz hotzak hila ta erdia
beroak errea.
- 233: Maiatza euritsu, laboraria orgulutsu.
- 234: Maiatza fardo, ekaina klaro, labora-
riak izanen du ogi eta ardo.
- 235: Maiatza hotzak eta goseak hil.
- 236: Maiatza hotzak hil ei zuen.
- 237: Maiatza hotz, urtea botz.
- 238: Maiatza hotz, urtea zorrotz. Maiatz
eurite, urte ogite.
- 240: Maiatza neskatxa ederra ei zan,
baina alperra, eta goseak eta ho-
tzak hil zeuen lan egiteko bildurrez.
- 241: Maiatza pardo, bagila pardo.
- 242: Maiatza pardo, ekaina klaro ordian
izain da ogi ta arno.
- 243: Maiatza pardo, garagarzaroa klaro,
ordua izain da ogi ta ardo.
- 244: Maiatzaren erdia hil zue hotzak,
bertze erdia goseak.
- 245: Maiatzaren zazpi egun, zazpi hila-
beteen lagun.
- 246: Maiatza uritsu, ekhaina erhautsu,
orduan da laboraria orgulutsu.
- 247: Maiatza urtearen giltza.
- 248: Maiatza urte guztiaren ardatza.
- 249: Maiatzean bedarra luze da ta sen-
do, igitaiaren hortzak ebagi sendo.
- 250: Maiatzean ez da ulerik ebagi behar,
urdintzen dalako.
- 251: Maiatzean, mila euri, mila ogi.
- 252: Maiatzean, tipi baniz edo handi ba-
niz, burutu behar niz.
- 253: Maiatzean txindurria be esnedun
izaten da, hotzarekin maiatzen zer-
txobait motela, berearekin berrizex-
katu bezala.
- 254: Maiatzean txiki nahi handi izan, bu-
rutu behar naizela ziur izan.
- 255: Maiatzeko artoaren ardurea ta bost
seme alaba daukazana eztago mu-
sika bila.
- 256: Maiatzeko aza, gizona hiltzeko.
- 257: Maiatzeko euriak niretzat, beste hi-
letakoak hiretzat.
- 258: Maiatzeko urak, ulea hazteko.
- 259: Maiatzeko zazpi egun, zazpi hilebe-
teren lagun.
- 260: Maiatzeko zazpi gauegunak, zazpi
hilabeteren lagunak.
- 261: Maiatz iluna ta bagil argia, urte guz-
tiko ogia.
- 262: Maiatz lehenari dagokiez Jakobo ta
Felipe.

- 263: *Maiatz lehen eguna, esne eguna.*
 264: *Maiatz loratsuan egun lenena manduko biargin guztien jaia, gaurko egun hau, urteko onena, hau lez alaia beste bat ez da.*
 265: *Maiatz lorea, utsa biaoño hobea.*
 266: *Maiatz lore, lore ta lore.*
 267: *Maiatz luzia, maiatz gosia. Harek hil zian nere alaba gaztia.*
 268: *Maiatz hotzak abereak hiltzen.*
 269: *Maiatz hotzak dakaz potzak.*
 270: *Maiatz hotz, ez autz ez bihotz.*
 271: *Maiatz hotz, ez gari, ez agotz.*
 272: *Maiatz pardo, ogi ta ardo.*
 273: *Maiatz pardo, ogi ta ardo; maietz hotz, ez gari ez agotz.*
 274: *Maiatz paskuak euritsu, urtea ogitsu.*
 275: *Maiatz urite, urthe ogite.*
 276: *Makaillao eskege edo ixiki batek bealdea bustia badauko, euria laster.*
 277: *Manex Salaman urak ereman laharak atxiki otsuak iretsi grin-grau! al-tak eta amak borta etsi! (ordiz-egunak —apirileko lehengo hiru egunak— delakoekin erlazonaturik)*
 278: *Marasma handi bat eta txiki bat ikusi ezkeru, euria laster.*
 279: *Marmotak gandelairuz lurpetik ateratzean bere itzala ikusten balin badu; berriz gibelerat itzultzen omen da.*
 280: *Martia birrinbi barranba.*
 281: *Martia eurite, urtea ogite.*
 282: *Martia euritsu, urtea ogitsu.*
 283: *Martia gizonena, jorrailla andrena.*
 284: *Martian arraultza ta martian txita.*
 285: *Martian lantxerra noraiño, jorraillan edurra araiño.*
 286: *Martiak buztanaz, jorraillak bularraz.*
 287: *Martiaren erdian gaua eta eguna bardin.*
 288: *Marti kakatsu, april ederrean sartu naiatzu.*
 289: *Martiko eguraldia, erdia euria ta erdia eguzkia.*
 290: *Martiko lorea, baso lorea.*
 291: *Martiko oilloa, oillotxo.*
 292: *Martiko trumoiak bederatzi eguneko ekaitza ekarten dau.*
 293: *Martiko trumoiak berrogei egunetan euria.*
 294: *Martiko sugeak berrogei eguneko ekaitza dakar.*
 295: *Marti oilarto gorria, izan zakidaz balia.*
 296: *Marti oilarto gorria, ointxe nigaz akordaten ezpazara, badao nire bizia.*
 297: *Martsuben izotza zenbatien, mayatzien ainbestien.*
 298: *Martsuben lainua noraindo, elurra araindo.*
 299: *Martxoa, birrinba barranba.*
 300: *Martxoa eurite, urtea ogite.*
 301: *Martxoa gizonena, apirila emazte-na.*
 302: *Martxoak buztanaz, aphirilak bulharraz.*
 303: *Martxoak maiatzan badu, maiatzak martxoetan du.*
 304: *Martxoak martxatan badu, aprilak lardegiten du eta agitan dena maiatzak kontatan du.*
 305: *Martxoan aire gorri, goizoro elur berri.*
 306: *Martxoan lantxerra noraino, aprilean elurra karaino.*
 308: *Martxoko cuerno! eik eta larreik!*
 308: *Martxoko lorea ezpallitz hobea; apirileko lorea, urrea baino hobea; maiatzeko lorea, utsa baino hobea.*
 309: *Martxoko ostotsak berrogei eguneko ekaitza.*
 310: *Martxoko sugeak berrogei eguneko negua dakar.*
 311: *Martxo lorea, basa lorea; april lorea, bat ere baino ohea; maiatz lorea, urre lorea.*
 312: *Martxolore, bat ere gabe baino ho-*

- be; april lore menture; maiatz lore lore la flore.
- 313: Martxo lore, urde lore; aphiril lore, urrearen pare; maiatz lore, gabe baino hobe.
- 314: Martxo lore, urre lore. Apiril lore, ez ukana bano hobe. Maiatz lore ez ukanain pare.
- 315: Martxuben kukuak jotzia idi zarrainarruba kentzia.
- 316: Mendebalak euria dakar.
- 317: Mendiak egiten deinean soinu, tenprak euri barrontatan du.
- 318: Mezako liburua aldarean ezker aldean gelditzen bada, eurituko da.
- 319: Mozoloak oihuka dabiltzanean, aizea dator.
- 320: Muskarra kantari badago, legorte edo euritea.
- 321: Muskarrak kantatu ta ixkisua karra karra egiten badu, euri haundiak berehala.
- 322: Muxarra pago zuloetan sartzen baldin bada, hego aizea.
- 323: Neguan txoriak etxe ondora etorrita pinpin ari badira, elurra berehala.
- 324: Negu bigunegiak, uda gogorregia.
- 325: Nigua elhurte, uda ogite.
- 326: Negu bigunegiak, uda gogorregia.
- 327: Negu gogora, uda amesgarria.
- 328: Neguko aro ederrak, udako bere urak.
- 329: Ogiartez Erromako zubian kantatzen hasi ta mundu osoan zabalitzen dira kukuak.
- 330: Ogiartez kuku, San Pedroz mutu.
- 331: Oilarrak arboletan gora igo ta gelditzen badira euria.
- 332: Oilarrak arratsalderako bortz erenez geroz kukurruku jotzen badu, hoge ta lau orenen barnean euria segur.
- 333: Oiloak sagar adarretara igon ezke-ro, laster ekatxa.
- 334: Oiloak zorriketan, ardiak zintzarri dantzatzen, oilarra goizean kukurruka hasten denean, txixarea luze luze lurraren gainean dabilenean, enarak lurra ia ia joan dijozenez, euria laster.
- 335: Oiloak zorriketan badihardue, euria.
- 336: Okila, kantatzen duenean, euria eskatzen ari da.
- 337: Okilak kantetan badihardu, egarri da ta laster da euria.
- 338: Ormak kortan izerditan badagoz, euria.
- 339: Ortzilarean harria egiten badu, bederatzi egunez uria.
- 340: Ostadarra agertzen danean, bederatzi eguneko euria.
- 341: Ostiraleko trumoia berrogei eguneko berdatea.
- 342: Ostiralez hasten den hila, onik hasten bada, ona izango da, txarrez hasten bada, txarra.
- 343: Ostiralez sartzen den hilabetea, euritsu.
- 344: Ostotsa ostiralez bada, bederatziurrreren osoan ostotsa izango da.
- 345: Otsaila firila farala.
- 346: Otsaila firila farala; martxo birrinbi barranba.
- 347: Otsaila katua.
- 348: Otsailean aldiz eguzkitan, aldiz sutzantzean.
- 349: Otsailien gizona mauko utsean ikustea baño hobe, otsoa arditan ikustea.
- 350: Otsailko, otsailko, ni basora joan da otso bizia ekarriko. Neri lukainka ematen eztidanari ateak eta leioak autsiko, autsiko.
- 351: Otsailko, otsailko, ni basora joan da otso bizia ekarriko. Neri lukainka ematen eztidanari tripatik aurrera burduntzia sartuko, sartuko.
- 352: Otsail txikia, ez haiz hi besteak baino hobia.
- 353: Otsail txiki hasarria, ez haiz hi besteak baido hobia.
- 354: Otsailen lañoa noraño, elurra hauntzaño.

- 355: *Pasko maiatzekoa euritsu, urte hori ogitsu.*
- 356: *Phanzart, leher edo zapart.*
- 357: *Pipiño urte, gari urte.*
- 358: *Porrika ertzean txingarra geldiketan bada, biharamonean euria.*
- 359: *Saguzarrak iluntze ta gauetan hegaz dabilzanean, biharamonean eguraldi ona.*
- 360: *Salbatore, baba lore.*
- 361: *San Agustin zirikiton, intziko aize on!*
- 362: *San Andreseko elurra, neguaren abiadura.*
- 363: *San Andres, xerria askan trebes.*
- 364: *San Antonio, San Antonio txarria gaixo danean, San Antonio, eztau iñok esaten odolostea jaten danean.*
- 365: *San Bartolome burua lodi ta ipurdi me.*
- 366: *San Bizente hotza, neguaren bihotza.*
- 367: *San Blas! Bedeinkatuta aria saman ipiñi, ta eztlak blast!*
- 368: *San Blas ta Santa Agedako feriak, mutil neskatxen ezaupideak.*
- 369: *San Clemente Papa, elurra tipi tapa.*
- 370: *San Franzisko urriko, linoa hiru horriko.*
- 371: *San Gergorixo biharamona, izerdiak daroa atzo gorputzari emona.*
- 372: *San Gergorixoetan, itxasoa antxoaa adurretan.*
- 373: *San Gil iratze ebakitzea zil.*
- 374: *San Isidoren astea, atzea baño aurrea hobea. (artoa ereiteko)*
- 375: *San Joseren loreak, atzokoak baño aurrekoak hobekak.*
- 376: *San Juan ante portan Letañan zapatu arratsaldian hamalau atso tronpetak jolen matrallu baten gañian. Urra, urra, urra, San Juanetan dantzan egin dogu ipar haizetan.*
- 377: *San Juan bezpera, sama fuera, ogie ta ardoa etxera, atso zarra ganbilpera, neskatx gaztiak txokolate hartzera.*
- 378: *San Juan eguna, urtian dan egunik luzena.*
- 379: *San Juan eta San Pedro, astero balegoz.*
- 380: *San Juanetako euriak kenten dei ogi eta ezdei emoiten arda.*
- 381: *San Juan eulibagea, urtea ogibagea.*
- 382: *San Juanez kuku, San Pedroz mut.*
- 383: *San Juan jan edanak juan.*
- 384: *San Juan larraka, urte guztiko marraka.*
- 385: *San Juan ogia ta artoa kanpoan.*
- 386: *San Juan zelan, etorri alan joan.*
- 387: *San Jurki, artoak ereiteko goizeti. San Markos, artoak ereinda balegoz.*
- 388: *San Lino egunien danok agorra ereitera.*
- 389: *San Lorentzok esku batean sua ta bestean ura.*
- 390: *San Mark, artorik baduk, lurrerat eman.*
- 391: *San Mark, artorik balin baduk, bota zak; ezpaduk, xerka zak.*
- 392: *San Mark egunean euria bada, berrogei egunez gutiago edo gehiago izanen da.*
- 393: *San Marko, artoak ereiteko goiz asko.*
- 394: *San Markos astea artoa ereiteko astea.*
- 395: *San Markos astea, atzekoa baino aurrekoa hobea.*
- 396: *San Markos aurretik odoiak jotzen bado, urte hura arto urte ona.*
- 397: *San Markosek kazkabarra agoan du.*
- 398: *San Markoserarte txintzarria bete lasto gordetzeko esan zuen larrabehiak.*
- 399: *San Markosetan ereiten badozue artoa, hartuko dozue artoaren lastoa.*

- 400: *San Markosez beude ganbaran zautuka bat lasto ta zintzarri bete belar.*
- 401: *San Matia erein duk aza hazia? Hik bilduko duk aza handia.*
- 402: *San Meder eguneko euriak, berrogei eguneko ondoria.*
- 403: *San Migel maiatzeko, gure sorua laiatzeko.*
- 404: *San Migel urriko, agorra bi orriko.*
- 405: *San Pedro egunean euria bada, berrogei egunez euria izanen da.*
- 406: *San Pedro egunean euria egiten badu, urte hartan gaztaña aunitz.*
- 407: *San Pedro, gizonak ardaoa edateko.*
- 408: *San Pedro Nolasko haragi gitxikin salda asko.*
- 409: *San Pedro Nolasko arraiñik ez, olatu asko.*
- 410: *San Pedro zarraren burua, gardamuak zulatua.*
- 411: *San Pedro zeruetao giltzaren jau-bea, zeurea txalupea, neurea sarea.*
- 412: *San Pedroz kuku, San Martzialez mutu.*
- 413: *San Primo egunian urik egiten badu, berrogei egunez euria.*
- 414: *San Sebastian hotza neguaren bi-hotza.*
- 415: *San Sebastian oren bat haboro egunean.*
- 416: *San Semeder egunean uria egiten baldin badu, kaskoiak guziek nigarrez egoiten dire.*
- 417: *San Simon ta Juda negua heldu da.*
- 418: *Santa Engrazi jentil dena Apirilleko hamaseigarrena ortzegun santu izanik ere tanborra xo behar dena.*
- 419: *Santa Ines, Iraetan enamoratu nitzan igez, hango neskak mantentzea ez da erre.*
- 420: *Santa Kurutz, kaikura esnea purrust.*
- 421: *Santa Kurutz maiatzeko, gure sorroak laiatzeko; azia falta baduk, bilazak ereiteko.*
- 422: *Santa Luzia eguna, argitu orduko iluna.*
- 423: *Santa Luzietan gaua da luze. San Bernabetan dogu eguna. Aukera betean bizi danak ez dau erruki bere laguna.*
- 424: *Santa Maria Madalena zan emakume bat fiña, ermita txiki batean dago santa honen imagiña, pekataria izan zan baña penitentziak egiña, obe genduke bera lez gomertiduko bagiña.*
- 425: *Santo Domingo Maiatzekua pasau artean, arran bete bedar gorde behar etxean.*
- 426: *Santu guzien egunetik egurrietara aize ta euri gutxi, lekak ganbarara.*
- 427: *Sapoak klik klok kantetan badihardu, biharamonean eguraldi ona.*
- 428: *Satagina, eguraldi ederretan pur pur pur lurra ateratzen ari bada, biharamonean eguraldi gaiztoa.*
- 429: *Satorrak lurra ateratzen badu, eguraldi txarra laster.*
- 430: *Semark, azia ba duk emak eta ez ba duk, xekazak.*
- 431: *Semeder eguneko euria, berrogei eguneko euria.*
- 432: *Sua eroska ari bada, aize hegoa laster.*
- 433: *Suagila bat norbaitek hil ezker, biharamonean euria.*
- 434: *Subea eguzkia hartzen bide ondoan badago, laster euria.*
- 435: *Subea gabeen arrastaka badabila, gehienean eguraldi legorra biharamonean.*
- 436: *Suge anitx agertzen direnean, erauntsia laster.*
- 437: *Sutautsa opiltzen denean, euria laster.*
- 438: *Tin tin, marti kakatsu; april biribilean sartu natxatzu.*
- 439: *Titarea, behatzak legortuta, erortzen baldin bada, euria edo eguraldi hotza.*
- 440: *Trumoi urte, arto urte; arto urte, kaka urte.*
- 441: *Txikiya banintzan, aundiya banin-*

- tzan, mayatzian zorruan nintzan. (gariak esandakoa)
- 442: Tximeletak martxoan azaldu ezker, ondorean txingorra edo elurra.
- 443: Txinbilo urte, elur urte.
- 444: Txinduriak irteten badabe, hogei ta lau ordu barru euria.
- 445: Txitxareak euri handia denean, uretan badabiltza, egun hartan euria atertu gabe.
- 446: Udabarriko aizea erraiñentzako baiño amagiñarrabaentzako hobea.
- 447: Ur goiena ur barrena, urteberri egun ona.
- 448: Urriari artoak burutzen eta iñarak buztantzen.
- 449: Urriko edurra, zortzi hilebeteko edurra.
- 450: Urriko lanetan, agudo zopetan.
- 451: Urriko tenporetan zer aize, urte guzian halaxe.
- 452: Urrutx urte, elur urte.
- 453: Urtarrilak jaten du urina, otsailak jaten du polpa, eta martxo gaixoari egozten dabeli kulpaa.
- 454: Urtarrileko lehen hamabi egunak, zotal egunak.
- 455: Urtarrileko lehen hamabi egunak, zotal egunak edo igarregunak.
- 456: Urtarril otza, neguaren biotza.
- 457: Urtarril zezeiletan mitxilikotea ikusi baiño hobe otsoa ardi yaten ikusi gurago.
- 458: Urte barri, zoroak bere igarri.
- 459: Urte berri zereki, urteko eguberri guzuak kareki.
- 460: Urte zarrez mikirri, eroak ere igarri, zintzoak asko ez.
- 461: Ur urte, elur urte.
- 462: Usoak urrumadaka badaragoie, eguraldi ona.
- 463: Uztailla errautsu, laboraria orgulutsu.
- 464: Uztailla erhautsu, laboraria urgulutsu.
- 465: Uztaileko burrunburrin, ez beti goxo bainan hun.
- 466: Xixareak errepidean batetik bestera dabiltzanean, ebia lasa.
- 467: Zakurra kukusoak kentzen ari bada, euria laster.
- 468: Zetarako behar horrenbeste lukainka, maiatz luzeak ereango ditu aixa.

II. APENDIZEA: Formula magiko taumaturgikoak

- 1: Abelek gorde dagizala. (jaioberriari)
- 2: Abelgorriak gatxak jo eztagizan, aker bat kortan eukitea gauza ona da.
- 3: Adio Joanes, haugi bihar muga onez. (eguzkiari egiten zaion agurra)
- 4: Adios amandre, biharartio. (eguzkiari sartzen denean; goizean ongi etorri amandre)
- 5: Agineko minik ez izateko, santa Apoloniari errezatzea gauza egokia da.
- 6: Agineko minik inoiz ez izateko, goatzetik jaiki ta pertz bete ur hartu ta han sartu anak.
- 7: Agineko minik inoiz ez izateko, goizean belarri atzeak goitik bera ondo igortzi behar dira.
- 8: Agur hilak gure aintzinekoak, ziek gu bezala izan zireztenak, gu ziek bezala izanen girenak, lo hun bat eman dautziela jinkoak.
- 9: Aingeruak dantza ditezela gure sukaldetan. (eguberrietan ospatzen den sorgin afariko formula)
- 10: Aingeru guardiako maitia guarda nezazu eta behira etsai eskarmentu horen errekontru gaisto guzietatik. Halabiz.
- 11: Aingeru hunak sukalde, jinkua eta Anderdena maria, zahute gurekin ofeat.
- 12: Aita beira zazu gure etxia, Semia

- beira zazu gure ganbara, Izpiritu Saindia beira zazu gure arima eta gorputza. (oheratu aurretik sua esaltzeko)
- 13: Aitarekin, Semearekin, Izpiritu Sanduarekin, ohatzen lau adarrekin. (hiltzen ari denari)
- 14: Aitaren, Semearen, Espiritu Santuaren izenean, amen. (legena sendatzeko)
- 15: Aitzkorri, Aralar, Trintxera Batallón, remisionem peccatorum nostrum, amen. Gaizto guztiak sar daitezela zeruan.
- 16: Aize haundia dabilenean, eskribauren bat hil da.
- 17: Aizkora ahoz gora badago, guretik badoa dirua.
- 18: Aizkora ahoz gora baldin badago, bere jabea ezta aurten hilen.
- 19: Akelarrerat hementik, sasu guzien gainetik, hodei guzien azpitik, oren bat harako, oren bat hanko, oren bat hunako, jauzi bat eta brix!
- 20: Akelarrian errekan, sorginak oro kurrikan!
- 21: Aldi bateko bizia badaukazu. (dendariari dirua justuki ematean)
- 22: Ama birgiña Karmes, Ama Birgiña Kodes, iten baut amets izan dela ones.
- 23: Ama Birgiña Karmes, nik egin dut amets, nere amets guziak izan ditzan berorren onez.
- 24: Ama Birgiña Kodes, nik eiten dot amets, izan daila onez.
- 25: Ama Birgiña: eutsi hagin zarra ta ekazu barria.
- 26: Amabitxi izatea haintzat hartzen eztabenari, atsekaberen bat jazoko dako.
- 27: Amandre Santa Ines, bart egin dut amets, berriz egin eztezadan, ez gaitzez ta ez onez.
- 28: Amandre Santa Ines, bart egin dut amets, eztakit onez ala gaitzez, onez egin badet, betor nere bidez, gaitzez egin badet, bijoia bere bidez.
- 29: Amandre Santa Ines nik eiten det amets: onez bada bion partez gaitzez bada dijuala bere bidez.
- 30: Amantalari bira bat emonda, kentzen da zotina.
- 31: Amak hi egin hindunanean koko mokordo bat egin balu, hark ongarritako bederen balioko zifenen. (madarikazioa)
- 32: Amuko kondarraren gainean sorginak piza egiten dui.
- 33: Andere Santana, Birjinaren ama! Banua ofe hontara lo egitera gorputzaren errepausatzera. Gaur jiten bada ene hil orena, aingeru San Gabriel igorrazu ene arimaren guardatzera. Jesus dut aita, Birjiña ama, Aingeruek izeba, Apostoluek oseba, ezkilek johute mundian, ollerrek beren ordian; Jinkua eta Anderdena Maria maitia ene arima zien gomendian eta zien loria saindian. (oheratu aurretiko orazioa)
- 34: Andra Santa Ines, bart egin dot amets, ona bada berorren partez, txarra bada, beioa artez.
- 35: Andre Santa Ines, bart ein dut amets: bart ein badut gaitzez, gaur ein dezadan onez.
- 36: Aramu baltza lenengo ikusten dabena zori txarrak joko dau.
- 37: Arantza beltza lorezabal, arto lurak are-zabal.
- 38: Arerioari kandela bigaz argi egin behar dako.
- 39: Arkakusoa eskuan harrapatu ezkerro berriak laster etxera.
- 40: Armiaarma beltz handiak etxean norbait hilen dela iragartzen du.
- 41: Arrastiko aiñarbak esperantxa ekartzen du, goizekoak xagrina, eguerdikoak plazera.
- 42: Arratsaldeko lipuak berri ona ekartzen du, goizekoak berri txarra.
- 43: Asteartean ez bordaltu ez itsasoratu.

- 44: Astearte ta ostiraletan ezta ebaki behar josi behar den gauzarik.
- 45: Asteazken ta ostiraleko argizagi berriak aro gaizto ekartzan du.
- 46: Atorra alderantziz jartzen bada, auzoan haserre.
- 47: Atso batzu, hinki hanka, bai eta zonbait lasterka!
- 48: Atza kentzako Doniane goizaldean, argia baiño lehen, sariotako ihintzean biluxik izulika ibiltega ona da.
- 49: Aurten etzara hilko. (ordaintzerakoan diru juxtua ateratzen bada poltsikotik dendariari)
- 50: Ave Maria xuria, bost penitentzia; lurrak dakar ogiak, xotxak dakar gorria. Lokaria, mokaria, parabisuko itsaria. Parabisuan zenbat ate? Hetaik hobenetarik sar nindaik. Urzo xuria bidian baratu: —Zer dakarrak hor? —Olio ta krisma. —Hauri, batea nezak. —Ehezaket batea. —Zeren ez? —Haren ez. Zeruetako Jainko Jauna diok Erromako zubi puntan urrez urrezaturik zilarrez zilarrezaturik elorri zuriz koronaturik argi xuriz pintaturik. Hori gauian edo egunian hiruetan erraiten duenak ez duke ariman bekaturik, suyan denian suyak erre ez tio, urian denian urak ito ez tio, bidean doanian gaitzak harrapa ez tio, azken juizioko egunian ere salba nio.
- 51: Ave Mariya xuriya, xuriya eta ederra, anpara nazazu zeru kaskaletan, tribunal kakaretan. Jesukristo gure jaunak meza berria eman zubenien han zauden San Juan eta San Pedro anaiatik beti itaniko fest bihar komunika. Hau ostiraletan hiru aldiz esaten duenak ez duela izango bekaturik. Bekatue utzi te prugatoriotik animak ateratzen. Dakinak eztakinai erakusteko aurriz bi ikasten ahal eta ikas eztenik izain duela azken juizioko egunin seiñalia.
- 52: Azkordin dakar. (ospela edo azkordina kentzako formula)
- 53: Banoa ilunpe hontara eztakit noiz artio, gaur gure azken orena heldua balin bada zure esku saindietan jar bedi gure arima. (oheratu aurretiko otoitza)
- 54: Banoa loaren hartzera Jesus, zure izenean, gau eta egun begira nazazu ene etsaien artean. Jauna, zure odol dibinoaz erosi nauzu munduan, arren errezibi nazazu hil eta ondoan zeruan. (oheratu aurretiko otoitza)
- 55: Bariakuan trumoiak hots egiten badau, eurizko bederatzurrrena.
- 56: Barikuetan ipinita jaioriko txitak zori txarra izango daue.
- 57: Barikuko iretargia txarra izaten da.
- 58: Barikuko jaiotzea, suerte txarrekoa.
- 59: Basasua itsasua ozanera, idukalen semearken, semeorabano, juantxekago. (basasuen aurka)
- 60: Bat, bat eta erdi, bapez ta erdi. (garitzak sendatzeko)
- 61: Bat, bi, hiru, lau, bost, sei, zazpi, zortzi, bederatzi. (zotina kentzeko; arnasa batetan esan behar da)
- 62: Begia barrura, zamarra kanpora, Andra Mari lagun. (zaborra bat begitik kentzeko)
- 63: Begiko mina kentzeko bortako giltza bederatzi aldiz begian igaraiten duzu. Begia bihotzari jarraitzen ziozu.
- 64: Begi oker, tripa musker, zaia binper!
- 65: Belarriko mina kentzeko San Gregoriori errezatzen zaio.
- 66: Belaun hontatik pasa dedilla bestera, hontatik joan dedilla hemendik. (belauneko mina kentzeko)
- 67: Bernazurrak hausiko aldattaz. (mardarikazioa)
- 68: Bi aldiz bateatua bi aldiz hiltzen da.
- 69: Bi bataiok bi heriotza zor ditue.
- 70: Bigarren argi hori arimentzat izan daiteala. (sukaldean bi argi pizturik dagoenean)
- 71: Bihotzeko mina ezta osatutekoa.
- 72: Biziena daukanari bizia luzatuteko

- okelea, okelea, ta okelea emoten dautse.
- 73: Boladak dira bederatzi, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiek sei, seiek bost, bostak lau, lauek hiru, hiruek bi, biek bat. (escrofula sendatzeko)
- 74: Dabantia korda laxatzen bada, se-nargaia infidel da.
- 75: Deabruak boletan dabilta. (ostotsa denean)
- 76: Deabruak haserreturik dabilta. (ostotsa denean)
- 77: Diruz saldu nahiz erositako erleari ezkabia jiten zako.
- 78: Dominixtekin, ehun ostikun!
- 79: Donianez goizean goiz jaikitzen dena, urte guztian eztu logura izanen.
- 80: Edaratea sendatzeko, txerrimina beraxtuxe eserten da eri gaixoan.
- 81: Edera izan nahi duena jar dadiela ekea den tokian.
- 82: Ederrenari jiten zako kea.
- 83: Egin dozue Zanpantzar da Mari Galleta. (atsalaskari baten egiten denean)
- 84: Egur ona nahi duenak gorapenean egotxi behar du.
- 85: Eguzkia joan da bere amagana, bihar etorriko da denpora ona bada.
- 86: Ehun horriko larrosea egosi ta haren urez kentzen da disipula.
- 87: Ehun urtez, oilar bat egunian janez, haur bat urtian eginez!
- 88: Elorria loran dago, artoa ereinda balego.
- 90: Emakume bat txistua jotzen ari denean, Andre Mariak nigar egiten du.
- 91: Emakundez gabez iruten ari den emakumeari sapalarra elkitzen zaio.
- 92: Enoa aurten hiltzen. (dendariari dirua justuki eman ostean)
- 93: Eperra izan baledi, hiretako izanen huen. (dendariari dirua justuki eman ostean)
- 94: Erein ere ezta deusik egiten hilberrian.
- 95: Erleak aurretik igarten daude eka-txa noz datorren.
- 96: Erleren bat kristalera datorrenean norbait hilen da.
- 97: Erle bat lehioalat jiten denean, ez-tzu erho behar.
- 98: Erle ebatsiak eztu ez tirik ez umerik egiten.
- 99: Erleak eztu lanik agirian egiten.
- 100: Erleak hiltzea pekatu handia da.
- 101: Erpuruaz esku muturra jotzen duena sorgina omen da.
- 102: Erramu egunez jauntzi berri bat estrenatzen delarik, deabruari begi bat kentzen zako.
- 103: Erramu larunbata eta Lazaro ostiralez barutzen dena salbatuko da.
- 104: Errana, arrana.
- 105: Errana ezta gozoa, bada bere eztizkoa.
- 106: Errementauko alda. (madarikazioa)
- 107: Errena, gerrena.
- 108: Errokan dagon mullua iruin behar da dena, bestelaz bihar mezara segituko zaitu.
- 109: Eromagok zubi azpitik igaroten dena, gizona bada emakumea egiten da, emakumea bada, gizondu.
- 110: Errosarioak saldu ta kartak erosi ta Jangoikuaren grazian bizi.
- 111: Eskuarela hortzez gora dagoanean, Andra Maria negarrez egoten da.
- 112: Eskubitarra beste eskuko atzamar bigaz hartzen dabena sorgina ei da.
- 113: Eskumuturrean kukusoak atxikitzen badu, dirua seguru.
- 114: Etor diten, gure buru, zortzi mila orga debru.
- 115: Etsaia apartakit, Gurutzia-aren indarrez, amen. Saluk, Sainmark, Sanmatio, San Juan, Santa Maria, apartakit Ingumerie.
- 116: Etsaiak alkarri su egozten ari dituk. (ostotsa denean)
- 117: Etxekoak ofea eta aingeruak sukal-

- dea, jinkoa barnea, deabrua kanpoa. (oheratu aurretik etxea konjurtzeko)
- 118: *Etzerako zara ta etzerako izan zatez. (katu berria etxeari lotzeko)*
- 119: *Etzaten niz oheat leku ilun bateat, Jauna, ni hemendik jeiki gabe izaiten bada ene azken orena, izan bedi ene arima zure esku sainduetan errezibitua. (oheratu aurretiko orazioa)*
- 120: *Etziten niz Jinkoakin, jeikiten Ama Birgiñakin, Jesus dut bihotzean, aingeruak saihetsean, gaiztoak aparta zakizkit, ez nazaziela ataka loan ez amestean.*
- 121: *Ez hiz aurten ezkonduko. (katuari buztana zapaltzean)*
- 122: *Ezkontze amodiozko, bizitze dolorezko.*
- 123: *Gabaz ezta izpilura begira egon behar.*
- 124: *Galtzak binperrez jauntzi ezkeror xantza izanen du hartan.*
- 125: *Galtzerdiak iraultziz gainera jantzi ezkeror nonbait auzia.*
- 126: *Gangarabilak dire bederatzia, bedratziak zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauk hiru, hiruak biga, biak bat, gangarabilak egin dezala leher eta zapart. (girgilak sendatzeko)*
- 127: *Garatzak sendatzeko bare bat osatu behar da.*
- 128: *Garenan garenan ohatzean, gauean egingo dinagu ardatzean.*
- 129: *Garitzak aingeru bedarrekin batera ta bestera igortziezkero kentzen dira.*
- 130: *Gauargi! Hi aldiz jin akitala egunargia! (Inguma aldentzeko)*
- 131: *Gauetz udan burutsik dabilzitan gizonak karsoiltzen dira.*
- 132: *Gaur dala Maria kale, bihar dala Zanpantzart, egin dezagun tripan larruak zart.*
- 133: *Gaur kontsolatu nozu eguzkia, bihar bere etorri zakidaz kontsolan naitean.*
- 134: *Gauza galdua edireiteko, har San Antonio ararteko.*
- 135: *Gaztaina gordinak jan ezkeror, zortzi egiten dira sabelean.*
- 136: *Gaztaina hostoa sagu baten belarria aiaña haundi egin ezkeror, artoa erein leike.*
- 137: *Gaztainak egositako ura ona da azkordinak osatuteko.*
- 138: *Geu geran bezala, kontrako liburuak ekarri degu. Inguruz inguru intxaur hostoa liburu. Kartillaz Aitzkorri, al maiz de Zegama, al maiz de Zuzpurrutegi, amen.*
- 139: *Gibelegoa uratsaz eta gazuraz osatuten da.*
- 140: *Gilin galan, gilin galan, duenak ez-tuenari eman, berzelaz karrotea buruti peiti.*
- 141: *Gingilak dira bederatzia, bederatziek zortzi, zortziek zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostek lau, lauk hiru, hiruek bi, biak bat, sekulan gehiago sor eztadiela gingila biki bat. (girgilak sendatzeko)*
- 142: *Girgilak dira bederatzia, bederatziak zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauk hiru, hiruek bi, biak bat, girgilak dira zirt edo zart. (girgila edo escrofula sendatzeko)*
- 143: *Goazenan goazenan ohatzera, goizean jaikiko gaitun ardatzera. (golaruari gabea)*
- 144: *Gorraizea San Gregorioren olioaz kentzen da.*
- 145: *Guk botako zaitugu ta parkatu iguzu. (zuhaitz bat moztu aurretik)*
- 146: *Gure aitaita bolan dabil. (ostotsa denean)*
- 147: *Gu txartoen bizi garenak bagina, elitzake munduan txarrik izango. (bazkaldu ostean)*
- 148: *Guzurra badiñot, nagoan lekutik eneuke ziririk egin behar.*
- 149: *Hago isilik oiloak txiz egin arte.*

- 150: *Hamaika mila demoniñok eraman-go altek, amen. (madarikazioa)*
- 152: *Harro harro Mariaño, bota zangoa gohoraño!*
- 153: *Hattikun, hattikun, fuera Mariun!*
- 154: *Hau bat, hau bapez; hau bat, hau bapez. (garitzak sendatzeko)*
- 155: *Hau egia ezpada, ez nikezu he-mentik higitu behar.*
- 156: *Haurrak bat emaiten badio amari, amak biga eman behar dazkio haurrari.*
- 157: *Haurrek elukie elerik erran behar oi-loak piz egiten dienean baizik.*
- 158: *Haurren basasuaiaren sendotzeko ona duzu barurtua.*
- 159: *Hautsarren egunean txakurrak eta katuak bere barau egiten dabe.*
- 160: *Higi hadi, da gau erdi, altx ipurdi!*
- 161: *Hi jaio hintzanean, arkuma buru zuri bat jaio balitz, hobe genduan. (madarikazioa)*
- 162: *Hilbera da onena asto nahiz ardiari ilea ebakitzeko.*
- 163: *Hilberako egurra erreteko onena.*
- 164: *Hilberako oilandatsu, hilbarrikoa oilaskotsu.*
- 165: *Hilberan txerriak hiltzea da onena.*
- 166: *Hilberrian eiten da egurra, hilzarrekoa baino sugarri hobe ta arinago baita.*
- 167: *Hilberriko zalke ta oloak lekatik ixuri egiten dira.*
- 168: *Hilberriaz ebakitako ilea hazi ta meaztu egiten da.*
- 169: *Hilberriaz egindako ongarriak indarra galtzen du.*
- 170: *Hilberriaz egindako ongarria legortu egiten da.*
- 171: *Hilberriaz egindako ongarria lizundu ta gogortu egiten da.*
- 172: *Hilberriaz egindako ongarria lurrin batetan egoten da.*
- 173: *Hilko alduk, amen. (madarikazioa)*
- 174: *Hilzarrean moxtu behar da biloa, azkartu ta usutzen zaiolako.*
- 175: *Hilzarrean moztu behar da ulea, zuritu eztaitean.*
- 176: *Hiru marapil egin ta zori ona izaten da.*
- 177: *Horra emaztekie gaiztakeriak. (apirilaren eguraldi txarra egiten duenean, gizonek emakumeei)*
- 178: *Horra gizonen putar hostikoak. (martxoan eguraldi txarra egiten duenean, emakumeak gizoneei)*
- 179: *Horrek barikuan jaioa izan behar dau. (zorigabeari)*
- 180: *Igandean hazkazalak moztan dituanak ez kardak izain tu behatzetan.*
- 181: *Ihia bat, enorra bi, ihi honek kenduko dik enor hori. (garitzak kentzeko)*
- 182: *Inguma, enauk hire bildur. Jinkoa eta Andre Maria hartzen tiat lagun. Zeruian izar, lurrean belar, kostan hare, hek guzak kondatu arte, ehadia neregangat ager.*
- 183: *Ingumes erromes, ez niok hire bel-durrez, Jesus diat aita, ama birgifiña ama, zeruko saildu ta aingeru guziak guarda.*
- 184: *Inguru inguru, intxaur hostoa liburu. Saibate sagasta berri eta sagasti berri han, matxikate udabarro mendia.*
- 185: *Intxaur zokolina jan ezkeru, hilko haiz.*
- 186: *Itoko alda. (madarikazioa)*
- 187: *Itoko alduk, amen. (madarikazioa)*
- 188: *Itzulietaora norbaitek zerbait jantziz ezkeru iñok eztau engañauko.*
- 189: *Izpilu bat etxean hautsi ezkeru laister zori txarra.*
- 190: *Izpilu ostean txerren dago.*
- 191: *Jainkoak duela parte, aingeruek bertze hainbertze, etsaiek baterez.*
- 192: *Jainkoak estrefiña on daigula. (zerbait lehendabiziko aldiz jaten denean)*
- 193: *Jainkuain kurutzia ene kopetan, Jainkuain hitza ene mihian, eta Jainkuain grazia ene arima eta gorputzian. (ura sailduz zerbait be-deinkatzen denean)*
- 194: *Janak on dagizula, edanak gaitzik*

- ez, gorputzak osasuna, animak kalterik ez.
- 195: Janak on dagizula, edanak kalterik ez, Frantzisko gureak ekarrita, okolluan ahuntzi ez.
- 196: Jangoikoak duela parte, aingeriak bertze hainbertze, etsaiek batre. (ekaitzak aldentzeko)
- 197: Jauna oizu su zaharra eta ekatzu berria. (su berria egiteko)
- 198: Jaun Donaani Batista, gazteok dantzan gabiltza, balin bagabiltza ta ezpalin bagabiltza, hunat atso kalbo murrirtza.
- 199: Jaungoikoa, horra nere hagin zarra, eta ekar bezait berria.
- 200: Jaungoikoak estreña on daigula, hurrengo urtean beste honenbeste egin dezagula.
- 201: Jaungoikoak zeñu onekoa egin zaitzala, zu gurekin ta gu zurekin izateko. (aitak seme-alabari lehenengo jaunartzean)
- 202: Jaun San Bladi nik sua estali, bortan bada gaistaginik han harri badi. Jaun Santa Kruz zilar Santa Kruz. (sua bedeinkatzeko)
- 203: Jaun San Bladi, nik sua estali, edozoin gaisto jan baladi bortan bedi harri, Jinkoari dago gau oroz, Anderdena Maria gau oroz, Jinkoa eta Anderdena Maria zaurthe gurekin etzatera, aingeru hunak gure supazterrera, gure suiaren beiratzera. (sua estaltzeko)
- 204: Jauzi, jauzi, Mari Martin, hire zango makurrekin!
- 205: Jesus, Ama birjiña, ongi etorri txopina; bart etorri bazina, ongi afaldurik fain zina. (zotina kentzeko)
- 206: Jesusekin etzan Jesusekin jeiki, Jeinkua eta Anderdena Maria ohian etzakizkit. Hiru aingeru, bat ohe burukitan eta biga zangotan. Gaur hiltzen bagira gure arima zure esku sainduetan. (oheratu aurretiko ototza)
- 207: Jesus etzitean, Jesus xeikitean, Jesus bara zakista bihotzean, Jesus dizut aita, Birjina dizut ama, apostoloa osoba, San Migel dizut guardia, orain Ama Birjiñaren alabantzan Ave Maria.
- 208: Jesus Maria ta Joxepe, gure haurraren bihotzean sar zaitezte. (umetxo batek arrosia egitean)
- 209: Jinkoa gauza berri, eman ezaguzu pake ta osagarri. (lehenengo frutua jaten denean)
- 210: Jinkoa zure izenean. (lehenengo frutu bat jaten denean)
- 211: Jinkoiloa nolako, berriak halako.
- 212: Jinko jauna, orizu hagin zaharra, ta emaguzu berria.
- 213: Jinko maitea, orizu zure hortz xaharra eta ekartzu zure berria.
- 214: Jinkua eta Anderdena Maria ni ziekin ohatzean. Jiten niz leku ilun huntara hila banintz bezala. Ni hemendik jeiki gabe izaiten bada ene azken orena, amen, otoi, Jinkua, salbazazu nere arima maitea. (oheratu aurretiko ototza)
- 215: Jinkuak daizuela egun hun, hilak eta biziak, hemen zitzen guziak. Ziek gu bezala izanak, guk ziek bezala beharrak. (hilerrian sartzeko formula)
- 216: Jo harat eta ho hunat, denak igor debruatarat!
- 217: Jondone Baladi, nik sua estali, gaitz bat jin baledi, bortan geldid bedi!
- 218: Jondoni Petiri, zain otoi su hori, gaitza jin baladi, urrun egon bedi!
- 219: Jurnaliala galdu duk. (aitzurra alorrean eskuetatik erori ezker)
- 220: Kabale maiteak: etxeko nagusia hiltzauzie. (etxeko nagusia hiltzean abereei)
- 221: Kandelario lario, atxari ura dario, erroteari uruna, hauxe da guk beoguna.
- 222: Kandelera flora, sube buruba leka bera! Nik subia ikusi, subiek ni ez ikusi. (sugeen aurka)

- 223: *Kandelerio txirio, atxari ura dario, erremesteri mustio, zubizkain ta madari, una peru metxari, paradisu-
suan gloria, paradisuaz zazpi ate, haretatik baten banagoke.*
- 224: *Katarroa gauza beroakaz kentzen da.*
- 225: *Kea ederregana joaten da.*
- 226: *Khinberrez gora jaunzten denak kado bat izanen du.*
- 227: *Kirkila bat eta kirkila bi, kirkilak dira hamabi. Hamabitik hamaikara, hamaikatik hamarrera, hamarretik bederatziara, bederatzitik zortziara, zortzitik zazpilara, zazpitik seira, seitik bostera, bostetik laura, lautik hirura, hirutik bira, bitik batera, batetik bapuzera. (escrofula (kirkila) sendatzeko)*
- 228: *Labana bat agoz gora badago loteria saria izango.*
- 229: *Laratzak daki nor nor dan.*
- 229: *Laratzari etxako ibili eragin behar, bestela Txerren zirikatuten ei da.*
- 230: *Larramilo ura ta tintirrinaz kentzen da goragalea.*
- 231: *Lastima dek hire begia lurrak jan beharra. (dendariari dirua justuki eman ostean)*
- 232: *Lau hostodun nielkara arkitzen duena zoritsua izanen xu.*
- 233: *Lazarako domekea txarrantxari-
domekea.*
- 234: *Lazarok txoria harrapatu, Erramok pelatu, eta Pazkok xan.*
- 235: *Lepezurra hautsiko aldik, amen. (madarikazioa)*
- 236: *Lertuko alduk, amen. (madarikazioa)*
- 237: *Lexiberak zapia bihurkeran txanbihurrak urteten badautse, amaginareba gaiztoa izango dabe.*
- 238: *Lipu bat dilindan agertzen bada, goizean bederatzia gabe, berri gaizto. Hamar orenetarik harat, plazerezko berria ekartzen du. Arratsaldeko lau orenetarik harat agertuz gero, bisita baten esperantxa.*
- 239: *Lorea behar duen belarra, hilberan aldatu behar da.*
- 240: *Lupuak itoko aldik. (madarikazioa)*
- 241: *Lupuak jango aldik, amen. (madarikazioa)*
- 242: *Lupuak joko aldau. (euskaraz dagoen madarizio bortiltzena)*
- 243: *Lursagarra hilzarrean erein behar da.*
- 244: *Lutu barrikoa ezta zutunduten elizan ebangelioan.*
- 245: *Magdalenak gorde zagizala. (oiloei)*
- 246: *Mahoma, enuk hire beldur, etzaten nuk Jinkuaikin, jeikitzen Anderdena Mariaikin, aingeru ona sahetsian, Jesus ene bihotzian, janian, edanian, loan, ametsian. (mahuma aldentzeko otoitza)*
- 247: *Mahoma enuk hire beldur, hemen tiat Jinkua eta Anderdena Maria lagun. (mahuma aldentzeko otoitza)*
- 248: *Mahuma, mahuma, enuk hire beldur, Jinkuaikin etzaten nuk, Anderdena Mariaikin jeikitzen bi aingeru sahetsian egoiten nuk. (Mahuma aldentzeko otoitza)*
- 249: *Mahuma gaur enuk hire beldur, loan ez ihatarrian Jinkua diau aita, Anderdena Maria ama, Jandonahana gazaita, Jandone Petri kusi. Horiek denak ditiau askazi loiten ahal diau ausarki. (Mahuma aldentzeko otoitza)*
- 250: *Mahuma, hi ehiz ene lagun! Jinkua eta Anderdena Maria dira ene lagunak. (Mahuma aldentzeko otoitza)*
- 251: *Mahuma hiza Mahuma? E nuk hire beldur. Etzaten nuk Jinkuaikin, Jeikitzen Anderdena Mariaikin, aingeru sahetsian Jesus bihotzian.*
- 252: *Maizandre bat, maizandre bi, maizandreak dira bederatzia, bederatzia zortzi, zortziak zazpi, zazpiak sei, seiak bost, bostak lau, lauak hiru, hiruk bi, biak bat, bat bat ere ez, maizandrerik ez. (girgilak sendatzeko)*
- 253: *Maria Santisima negarrez dago ta*

- geldi zazu. (laratza mugitzen de-
nean)
- 254: Maria teilatuko, gonagorria: eutsi
hagin zarra, ta ekazu barria. (hortz
edo hagin bat erortzen denean, be-
rria laster izateko)
- 255: Maripa tellatu: heutsi hagin zarra, ta
ekazu barria. (hortz edo hagin bar
erortzen denean, berria laster izate-
ko)
- 256: Marraskulu bat zatitu ta bere ga-
nean ipinita osatuten da zaldarra.
- 257: Martitzena ta barikua egun txarrak
dira behar barri bat hasteko.
- 258: Martitzeneko ezkontzea martirioa.
- 259: Martitzen ta barikuetan ez da ule
puntarik ebagi behar.
- 260: Miarma baltzak ameraunetik urteten
badau, zori txar bat dakar etxera.
- 261: Mixirrika argi ondoan badabil, biha-
ramonean berri onak.
- 262: Mixirrika txuria Jaungoikoaren man-
dataria.
- 263: Moñoa askaketan danean, beste
batekin dabil gizona.
- 264: Nabala ahoz gora mahaiganean
badago, bilhaka izanen da.
- 265: Naparreriak osatuteko beroa behar
dau.
- 266: Neska txistularia, mando ostikaria.
- 267: Ni bezala balego munduko gaizkie-
na. (bazkaldu ostean)
- 268: Ni bikala munduko gaixkiena. (baz-
kaldu ostean)
- 269: Norbait hil orduan euri haundia ba-
da, zuzen zerura dijoa.
- 270: Ogi bedeinkatua, lurrean injindra-
tua, aldaran bedeinkatua; ni aste
hontan hiltzen banaiz, nere anima
izan ditela sendatua eta salbatua.
- 271: Ogi bedeinkatu hau izan ditela aste
guzian egin dituda pekatuak barka-
tzako.
- 272: Ogi benedikatua jaten duen xakurra
edo gatua errabiutzen da.
- 273: Ogi hau purgatorioko animen fabo-
retan izan bedi.
- 274: Ohera nua, ohetik nator. Bilatu ditut
hiru aingeru, bi burkoan bat oine-
tan. Aita San Jose, nun dezu se-
mia? Hor dator arantza beltzez, iltze
gogorrez josirik. Hau gabian hiru bi-
der esaten duanak ez du ikusiko in-
pernurik.
- 275: Oilarrak gabaz zazpi kukurruku,
etxean norbait hilko danean zantzu.
- 276: Oiloa kukurrukua ari bada, laxter
bat edo bat hilko da.
- 277: O iruzki saildia! Eman zahuzu bizi-
ko eta hileko argia.
- 278: Oiloa jauzi ezker, zori txarra dator.
Ardoa jauzi ezker berriz poza.
- 279: Oltzadarra edaten ene kalitxa ei-
hartzen. (garitzak kentzeko)
- 280: On dagizula. (bazkaltzen denean)
- 281: Ongi etorri iduzki xuri. (eguzkia ate-
ratzen denean)
- 282: Onontzaro begi gorri txaminira da
etorri, hausten baldin badegu ba
nua, horrek lepoa kendu guri.
- 283: Oraña daukana ezta sorgina.
- 284: Orate fratres, fuera berrugates. (ga-
ritzak kentzeko)
- 285: Ori jinkoa xaharra, ekarzu berria.
(hortz berria lasterren izateko)
- 286: Orinik ez tuen presona, sorgina da.
- 287: Orrazia burutik erortzen bada, se-
nargaia harekin pentsatzen ari da.
- 288: Ortzadarrak uda edaten, nere kari-
txak orain juaten. (garitzak kentze-
ko)
- 289: Ortzilare santuz, orantza ezta arro-
tzen.
- 290: Ortzirailean sobera irri egiten due-
nak, igandean nigar eginen du.
- 291: Osasunez urratu dezazula. (arropa
berria jazten duenari)
- 292: Ostarkua ikusi ezker ehun urtean
ez dago dilubiorik.
- 293: Ostarkuari begiratu ezker, haginak
usteldu egiten dira.
- 294: Ostirala sorgin eguna da.
- 295: Ostiraleko hazkazalekin infernurako
galtzada egiten du deabruak.

- 296: *Ostreilakak biageroari Erromako bi-dea erakusten die.*
- 297: *Oto zarra ta ekatzak berria. (hortza zaharra sura botza)*
- 298: *Otzikara asunakaz igurdi ta joaten da.*
- 299: *Pañuelu bat baizik ezpada ere zerbait estrefiatu behar da Erramu egunean.*
- 300: *Papar gorririk hil behar ezta, barri onak dakaz ta.*
- 301: *Parabisuko hiltzena, Ostia konsa-gratzalia, benedikahuzu aldaria, benedikazazu ofia. Apartadi satan gaistua, Jinkua diat enekin, ni ere bai harekin, Jinkua eta Anderdena Maria zahute ziek enekin. (oheratu aurretik goatzea benedikatzeko)*
- 302: *Parte onekoa bazara, zer gura dozun esaizu; parte txarrekoa bazara, zoaz nigandik zazpi estatuan. (arima bat agertzen denean)*
- 303: *Pater noster txikia, lurrak dakar ogia, txotxak ardo txuria, paradisu-ko gloria.*
- 304: *Plumonia kentzeko, larra bedarrazkaz purgau ta gero izerditu behar da.*
- 305: *Plumonia kentzeko mugita ur ego-sia da guztiz ona.*
- 306: *Sabeleko minak kentzeko, erpuru biakaz sabela igurdi ta igurdi egun behar dako.*
- 307: *Sabeleko mina kentzeko, ume baten txiza edaten emon bekio.*
- 309: *Saguzarra, eutsi hagin zarra ta eka-zu hagin barria. (hortz zaharra teilatura botaz)*
- 310: *Sain tiretu, sain urratu, sana bere tokian sartu. (zartadura sendatzeko)*
- 311: *Sakelean baratxuria hoge ta lau orduz iduki behar da, agineko mina kentzeko.*
- 312: *Saluk, San Mark, San Mateo, San Juan, Santa Maria, apartadi ingumerie. (umeak oheratzerakoan amak esandako formula)*
- 313: *San Andres, barda ein dut amets, zurez eta neurez, Jinkoa ta Andredena Maria, har nezazie zien hunez, amen.*
- 314: *San Antoniok eriak ditu sendatzen, izurriteak hedatzen.*
- 315: *San Antonio Padua, harrapa zazu ene gauza galdua.*
- 316: *San Blas nik suya itzali, bortan bada etsaik han harri bedi. Etxeko jendiak ofeat, aingeriak sukaldeat, Jinkua eta Anderdena maitia, zahute guekin ofeat. (sua estaltzeko formula)*
- 317: *San Juan egunean biaoa egiten duena urte guziko lo mina.*
- 318: *San Juanek jagon dagiala. (bildotsak zaintzeko)*
- 319: *San Juan heldu da, sorginen beldurra galdu da, galdu bada galdaila, ager ez daila sekula. (Donianeko sua saltatzeko formula)*
- 320: *San Juan loak dira hauek. (lo luzeak)*
- 321: *San Luk, eskolara joan behar duk, bestela zurra eramanen duk.*
- 322: *San Luk San Mark San Juan, San Mateo, Santa Maria, apartadi ingume.*
- 323: *San Martinek jagon dagiala. (ahumeak zaintzeko)*
- 324: *San Miguel, San Gabriel, San Rapaill, ohera noa, lo honetan hiltzen banaiz, nere arima salba dedin zerruan.*
- 325: *San Morelli sua enkomendi, ez piztu ta ez itzali, Jesu Kristo gure jaina salbedi. (sua itzaltzeko formula)*
- 326: *San Pedro egunean sagan pixarekin ere ezta buzti behar.*
- 327: *San Pedroz kuku, San Martzialez mutu.*
- 328: *Santa Barbara zorionekoak gorde gagizala trumoe ta oinestuetaik eta bat baterako heriotzatik.*
- 329: *Santa Ines in blaut amets, itekotan ona, bertzenaz baterez. (amets txarraz ez ukaiteko formula)*

- 330: *Santa Ines libra zaidazu amets txarretikan. (amets txarrak ez ukaiteko)*
- 331: *Santa Kurutze, hiru urre kurutze, aingeruek zatozte bihar goizian gure etxera su eske, etsaia apartakit gurutzearen indarrez. (etsaien aurkako formula)*
- 332: *Santo Domingori errezaten zaio, buruko mina kentzeko.*
- 333: *Sarnafera, huna barnera gaistoa kanpora! Arto ta ogia Espaiñara, ezkabia Frantziara! (Donianeko sua saltatzeko)*
- 334: *Sarnarik etorri eztaiten, maiatz lehen egunean esnea ta koipatsu hartzen da.*
- 335: *Sarnarik ez izateko, maiatz lehen egunean berakatz horrizko arrautz opila jaten da.*
- 336: *Sua batzean, sua batzean, infernuko guztiak gure etxetik irtetzen, mila aingeru sartzen.*
- 337: *Su garra bur bur bur ari denean, aize hegoa heldu da.*
- 338: *Suge bat akabatzen duenak zeruko iskalera bat irabazten du.*
- 339: *Su zarra kanpora, berria barruna. (su berria ekartzen denarako formula)*
- 340: *Tortxa erreko diakonat bai nik hori. (gorrotatzen den batetaz ari denean)*
- 341: *To zore xaharra edauk nore berria. (hortza zaharra sua botaz)*
- 342: *Trikun trakun, mendian ilun, nehorri gau hun!*
- 343: *Txakur bat gau ilun batez dausiz edo aiñuriaz ari denean norbait us-te eztugarik hilen da.*
- 344: *Txarria hilteko egun txarra da hilbarria.*
- 345: *Txerren bolaka dabil. (ostotsa denean)*
- 346: *Txilibili txuriak barri onak, baltzak txarrak.*
- 347: *Tximeleta beltza baldin bada hileta iragartzen du, zuria baldin bada berri onak dakarzki.*
- 348: *Tximeleta zuria zerukoa da, beltza inpernukoa, gorria purgatoriokoa.*
- 349: *Tximirrika gabez argi inguruan dabilenean berri ekarle.*
- 350: *Tximistak burutik sart ta orpotik aterra ta errebenta arraio ingo aldik, amen. (madarikazioa)*
- 351: *Txipiritona beltza hil egin behar da.*
- 352: *Txiza edanda kentzen da zuldarra.*
- 353: *Txizarik egin ezina arto bizarren urez kentzen da.*
- 354: *Txiztor-miztor emakunde.*
- 355: *Uiaz kentzen da ezkabia*
- 356: *Umeari begiak osatuteko ona da barau txua.*
- 357: *Umeari ilea hilberan moztu behar zaio.*
- 358: *Ur goiena ur barrena, urte berri egun ona.*
- 359: *Xagu-xagarra, tori ene hortz xagarra ta kartzu berria. (hortz berria lasterren edukitzeko)*
- 360: *Xarnafera, huna barnera, gaistua kanpora. Arno ta ogia Espaiñara, ezkabia Frantziara. (Donianeko sua saltatzeko)*
- 361: *Xarnafera, huna barnerat, gaitza kanporat.*
- 362: *Xopina ponpina, bart torri izan bazina, biek etzinen ginen.*
- 363: *Xuri hintzan bena beltz izanen haiz. (beleari)*
- 364: *Zahar lehen, gazte hemen, akelarrren!*
- 365: *Zaharrek ez dute beren urteen berri eman behar laster hil ez diten.*
- 366: *Zakurra gabez uluka ari denean, norbait laster hilen da.*
- 367: *Zaldarrak San Juan bedarrez eginiko enplastua behar dau.*
- 368: *Zan tiratu, zan urratu, zana bere lekuan sartu. (zainartatzea sendatzeko)*
- 369: *Zapatua da ezkontzeko egunik onena.*
- 370: *Zarrenak fuera, atso guztiak ganbelapera. (Donianeko sua saltatzeko)*

- 371: Zazpi, sei, bost, lau, hiru, bi, bat. (garitzak kentzeko)
- 372: Zazpi urtez ez hiz ezkonduko. (kautuari buztana zapaldu ostean)
- 373: Zehe bat sudur, motto makur, bizkar kunkur!
- 374: Zeruan izar, lurlean belar, itsasuan hare, hainbeste bekatu egindare barkatuek izango diela. Hau ostiralien eta launbatien esaten duena, aitu ta ikasi ez ikasi ta esan ez iten dubena seinñale izango dela juizioko egunien.
- 375: Zeruan izar, lurlean belar, sorgin hau bedi lotarik atzar!
- 376: Zeure izenean ta neure gizenean. (bazkaltzean)
- 377: Zikatuko alaz. (madarikazioa)
- 378: Zingira min, zingira siñal, zingira nik sendatu; aitarekin, semearekin, izpiritu sailduarekin, nik urratu. (er-purukoak sendatzeko)
- 379: Zingiri sor, zingiri gel, zingiri gurutz, zingiri salama, etzaitut nik sendatzen, aitaren, semearen, ezpriritu santuaren bendizua, senda zala, amen.
- 380: Zingiri sor, zingiri salamon, nik etzaitut sendatzen, aita eta semeak eta espiritu santu gabe.
- 381: Zoin eder, akelarrian, ipurdiak agerian!
- 382: Zoidua auspean kipula orio piska bategaz erre ta kentzen da.
- 383: Zuen osasunerako ta neure onerako. (bazkaldu ostean)
- 384: Zure osagarri ta ene zaragiari. (bazkaltzean)
- 385: Zuri izan yaz, beltz utzuliren yaz, garagarzaroan ta gari-ilean urik ez-tuk edanen. (beleari)

III. APENDIZEA: Haur formulak

- 1: Ailargina, mexkondina, kontan dela, kontan.
- 2: Aista txipiritona, txipiritona, ona txipiritona, aista.
- 3: Aita da txukulun berde, ama da mazusta, aita ekarriko dotso amari gona barritxo ederra.
- 4: Aitaren kapa alkipean
- 5: Aita ttuntun izatekotan, senarra behar luke ttuntuna.
- 6: Aittila dala txuntxulun berde, amuma dala mazusta, aita joan da Bitoriara, ama lepoan hartuta.
- 7: Aizu ttikurru ttaku, ni enaiz eroa, sardin burua baino, hobe duk oiloa.
- 8: Akerra burdu burdu, errapean lollo, adarretan osto: pin pan larrera.
- 9: Akerrak adarrak okerrak ditu, adarrak okerrak akerrak ditu, adarrak akerrak okerrak ditu, okerrak adarrak akerrak ditu. (ahokorapiloa).
- 10: Ala kinkirriñera, ala samurrera, Jo-xepa plaza berriko, bira hadi beste aldera.
- 11: Alkipean kapa, kapa alkipean. (ahokorapiloa).
- 12: Andere kota gorri, bihar ekhi ala ebri? Ekhi balin bada, hegaita hadi, ebri balin bada, zaparta hadi.
- 13: Andregaiarik badek? Bai, ederra, bikaina, gizona, Patrizia du izena.
- 14: Andres-mandres, kolko bete tremes, harek janda gosez, soloak gorra, soloak bera, negarrez.
- 15: Anienda-manianda, itsusia, Maria ohean da, lehioa txipi, xapatero nin-ye, atxipotin zilharra, Aniatoren beharra, opil ttuttutela bilatu.
- 16: Arabako abadearen kapelapean bada garau bi. (Ahokorapiloa).
- 17: Ardoila-mardolila, kinkuran kin, portera ziria, portera min, xera mera, kirun karun plet.
- 18: Ardoila-mardoila, kinkuran kin, portera siria, portera min, zera mera, lirun karun plit.
- 20: Ave Marietakoak etxera ordu, neskatila polit politentzat ogera ordu.

- 21: Arianda-marianda, sukalde zaharra, kedar beltza, biper, gatza, talo-malo, esne bero, bertza zilo.
- 22: Ariola-mariola, kinkuan kin, portan zela portan min, arraxinalet-arraxinalet, xegeren megeren, kirun karun xek.
- 23: Ariola-marriola, kin-kun-kin, portan zela, portan min, arraxinalet-marra-xinalet, kirun karun pek.
- 24: Arla-marla, kinkonkin, portan zela, portan min, arraxinalet-marraxinalet, segeren megeren, kirun karun plet.
- 25: Arratoia arriletan, sagua tanbolin josten, astoa ta mandoa dantzan, zorria barrez itoten, Txantxilon eta txantxilon, marabeun dukaten andrea, hauxe da eroste merkea.
- 26: Arre horra, aurrean arraio. (ahokorapiloa).
- 27: Arrelando-lando, marikita buskando, zinko konpafia, hemen gatoz lau, kanpae josten bi, emaizu limosnia, Jankoikuagatik.
- 28: Arrijola-brijola, etxa la kamala, bikto-biktoria, bringun-brangun, plix.
- 29: Atsoa zirri zarra, errokan hasteko gogo txarra, pinta erdia irautzen du, atsein hartzen du bihotzean.
- 30: Atxa-mitxa zilarra, joan joan oilarra, ardi beltza bilara, o pitxon, biribiltan, txin, txan, txon.
- 31: (Atxikan izeneko jokuan erabiltzen diren formulak) Atxi (hartzen duena). Salbo eta kaldatzia (libratzeko). Putxi (onartzeko). Huts (Pikazo). Kaldatzia (eliminatzeko).
- 32: Atxia-motxia, besteren kotxea, zirrin zarran, txurrunplet, olea bite konkolo, gauza on zalea neu nago, atzera begira dagonentzat, ezer bere eztago, zidarra kanpan, zidarra kanpan, gari bat.
- 33: Atxia motxia perolipan, nire semea errotan, errotara nindoala, topatu nuen asto bat, kendu nion buztan bat, ipini nion beste bat, errota txikiak, klin klan.
- 34: Atxio matxio perolipan, nere semea errotan, errotara ninjoala, topatu nuen erbi bat, kendu nion begi bat, para nion berri bat, errota pio, klak klak.
- 35: Atzena murrria zal zala, txerri gorriaren azala.
- 36: Atxian-motxian, peroli-pan, zeure semiak errotan, topa eban asto bat, kendu eutzan busten bat, ipiña eutzan beste bat, errota zarra, arrota barri, kris kraus.
- 37: Aurten gure ortuan artoa berde erne da. (ahokorapiloa)
- 38: Azkena murrria, zaildu akit.
- 39: Baga, biga, higa, laga, bega, sega, zagi, zogi, bela, arma, zamuka, zamabi.
- 40: Baga, biga, higa, laga, boga, sega, zahi, zohi, bele, harma, zixpa, tiro, punp.
- 41: Baga, biga, higa, laga, bosga, seiga, zahi, zohi, bele, arma, tiro punp.
- 42: Baga, biga, hiruga, laga, boga, sega, zapa, zotza, beatza, motza, errotari, kaskar-motza.
- 43: Baga, biga, hiruga, lauga, bosa, sea, sapa, zoka, berakatza, tronpa.
- 44: Bapio lau lau lau, xaguxarrak janik nau, zeruetako alkate, lepoa lodi, ta zankoa mehe, preso sartu nau.
- 45: Baratzean aza, fera, futro, zoaza. Baratzean porru, jan ondoan dolu. Baratzean perezila, zaude isil, zaude isil, zaude isila.
- 46: Bartolome, burua lodi, eta lepoa mehe.
- 47: Bat bi hiru lau hamar hamalau, aitak saldu nau, amak erosi nau, Bilboko alkate zarrak preso sartu nau.
- 48: Bat bi hiru lau sagu zarrak jango al hau. Sagua ta Pilipe jaunak, nundik zatozte? Kaleak gora, kaleak bera, biribiltxoak alkate, boltsan urre gorria, amilotx txoak baleki, atarako leuskio begia.
- 49: Bat eta bi, hiru eta lau, Txominek

- andrea falta dau, horma zuloan topatu dau, zirrike zirrike atera dau, lizibe ontzian beratu dau, laba gainean ziketu dau, elizara doala elizara doala, kakarralduak bildurtu dau.
- 50: Bat txardina, bitxardina, gorekema Bazkua xina, urzo txuriak elizara, urzo beltzak eburneara: xera xera xera, la cuaresma fuera, entre la carnal, sale la abadexal.
- 51: Beleak berreagara zerbait daroa, badaroa, berea daroa, daba errean ahoan daroa. (ahokorapiloa)
- 52: Benedise bra, Karlos de libra, txutxupeta txutxupeta, bustamante bra, Karlos de libra.
- 53: Benedizebra, kalodemibra, txutxupeta txutxupeta, bustamanteba, kalodemibra.
- 54: Bilin bolon, bilin bolon, urak daroma zorroa, zorroarekin astoa.
- 55: Binbilin bonbolon jan ta lo, Errege Frantzian balego, idiak soinu, akerak dantzan, astoak danbolina jo.
- 56: Bira bira monte, zozo balkate, Ibarangeluan alkate, Bilbon errejidore, gure auzoko Petratxu bere, atzera bira leiteke.
- 57: Bonbolon bat eta bonbolon bi, aitik astoa eraman din; hiltzen badu, hilen din, txixiz aseren gitin.
- 58: Bonbolon bat eta bonbolon bi, bonbolon urerat erori; erori bazen, erori, orduan etzuzun egarri.
- 59: Bonbolon bat eta bonbolon bi, eragiok Santi arraun horri.
- 60: Bonbolostina, bonbolostina, otsoak jan du gure artzaina, otsokumeak bildotsen zaina, adios gure artalde zaina.
- 61: Buhamek badakite trikun trakun egiten, trikun trakun egin eta oilaskoen ebasten, lupaireton lupaireton, lupair lupair lupaireton.
- 62: Bunbulun bunbulunete, botilan aguardiente, bunbulun bat eta bunbulun bi, bunbulun putzura erori,
- edan zituen pitxar bi, etzen orduan egarri.
- 63: Din daun, gabitxon, gabitxonía zorroa, aurak daroa zorroa, artoa bada beioa, ogia bada betor, din daun.
- 64: Dingi-lingi mañe, bijar Santa Mañe, etzi San Andres, abadie kantuan, umia zilluan, atte samíñez, ama negarrez, din-dan.
- 65: Domingo, sekela gorringo, moltsan kukuso.
- 66: Domuru santuru, santuru, txerri handi bat hil dugu, buztana ez bestea jan dugu, bera lapikoan dauka-gu.
- 67: Dona dona Isabela, Manuela, Katalina, beinte bonete, zipi-zipiton, Martin zapaton, kañabela tronpeta, lau kirikon, zaku zar batian hiru gizon, lau kiri-andre, bost señaie gurutze, elduñeta Santa Gurutze.
- 68: Dona-dona, katona, keke-lurden, manzana, tuturupe, tuturupe, otxoi-nuebe San Andres.
- 69: Dona-dona, katona, kike-lurden, manzana, pio pien gaña, lore loren gaña, asteriko, zinko, riko riko, kua-tro, barrentxe, berritxo, borrotx, fue-ra.
- 70: Dona dona katona, sutondoan altona, lepotik behera kuttuna, irten kanpora neska edo mutil ttunttuna.
- 71: Don don beledon, belendoko elizan, zazpi gizon dantzan, bi mozkor, bi mozkor, nahi duena, nahi duena, kan, po, ra.
- 72: Don don beledron, beledrongo elizan, hiru atso dantzan, hirulek ez dute, ardit bana poltsan.
- 73: Don don don, bera bera baña, kua-tro rios ke hay en Prantzia, arre matxube, arre mandube, don don don, ke se salga usted.
- 74: Don don irten, sakati, fuera.
- 75: Don don kandel, barriola barriola, plixt.
- 76: Don don kandel, likitiko muskatel,

- bazarete, ganbelapeko gordetzen eztena berak leteko.
- 77: Don don ke-bon, attoña Martzelon, kiski-ti, kaska, kaska melon.
- 78: Don don kikelabon, saltsa buka, es-la buka, buka madre, saltsa bon, likan likan, tortolikan, bran, brutx.
- 79: Don don kikelikon, saltsa pika, tortolika, bran, brutx.
- 80: Don don kikelikon, tartali kopulente, attoña Martzelon, kañabera kañabera, lau pilikon, mizketan mizketan, koxka melon.
- 81: Dringilin, dron, gaur gabon, sabela betea daukat eta, besteak hor kon pon.
- 82: Dron dron keledron, marabedian bost gizon, ehun dukaten andrea, haxe dok denpora merkea.
- 83: Dulun dulun joale, behiak heldu dire, Doniango plazan hiru atso dantzaz, batek bertzeari bere braziari, latxikon latxikon giri giri on.
- 84: Ea mea guruzetara dea, ea mea ofizioetara dea.
- 85: Eguen zuri, eguen baltz, txakurra arrautza gainean datz, baltz baltz-toxa maisuarentzat, zuri zuritxoak geuretzat.
- 86: Eguen zuriko astea, Jaungoikoak emona guztia, eskola mutilak ibiltzeko, limosna on baten bila.
- 87: Egun dela Zanpantzar, bihar dela Maria galleta, atso zarrak gora gora salto, agureak ere bai, bota bota gaztañak, ibiltzeko ezpainak, urrak eta intxaurreak.
- 88: Elie, errotan gari barrie, Antziolako oian azpin, aingeru kaska zurie.
- 89: Elurra melurra, banikan hire beldurra, iolastegian mahatsa, legoan gatza, Martin kalabaza.
- 90: Emon emon Pepetxuri, txakoliña edaten, Txakolin, txakolin, txakolinak on egin, txako ta txako, txako ta txako, txakolin Antzorako.
- 91: Eragiosu eskuñoari, eskuto tiki poliñoari, lenik batari, gero bertzeari, eskuto tiki poliñoari.
- 92: Esku maingu, esku maingine, niri maten eztautenak, kopetan zintzurra.
- 93: Esku maingu, esku maingu, ematen duena zeruala, ematen eztena infernuala.
- 94: Eskura bil, kaskarabil, kupelapean, loreak erein.
- 95: Ezkutaketan ketan, denok jolasketan, batzuek aldamenetan, zu bakarrik bertan.
- 96: Eztot ikusi Akerreneko akerra bezain adarrak okerrak dituen aker adar okerrik. (ahokorapiloa).
- 97: Ferrela-merela, goporra-mokorra. xikitun, xakatun, fuera.
- 98: Gaztaina gora-bera, txikiti txakutu fuera.
- 99: Gaztañe, gora, bera, txipitin, txapantan, fuera.
- 100: Gilen, bihar hilen, etzi ehortziren, etzidamu ahartziren.
- 101: Giri giri giri lau, karga gari, mahian ogi txuri, plazan ardo gorri, gaur egun on, bihar pazkuak, etzi eskontzen dela Madalen atsoa.
- 102: Gogora behera, txikitun txakatun fuera.
- 103: Hamar hamar alkate, bilantzut, nik emanen dauzutan penitentziara. Kunpliren zua? Ona bada bai, gaixto bada ez.
- 104: Han goian atsotxo bat lixiba dago egosten, han plux bibiadun, bili amante lilirikon, karran plaxet.
- 105: Harla marla, kin kuan kin, portan zela, portan min, arritxinalet, segere megere, kirun karun, pek.
- 106: Harla-marla, kin kuan kin, bortan zela, bortan min, segera-megera, kirun karun pek.
- 107: Harrapaketan berriketan, harrapaketan berriketan, zarie zertan, hamalau erregetan, horra ba bertan.
- 108: Harriola-marriola, txola jamala, betria gliga, truntxa, muntxa, errota, kafia, linjera, kostera.

- 109: *Harriola-marriola, kinkuankin, portan zela portan min, segera mege-la, kirun karun pek.*
- 110: *Harriola-marriola orratza zorrotza, xixta gaitza, hari txarra, tira-bira, zirrín-zarrán, eta zart.*
- 111: *Hiru hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, batekin hogeí, bule bat, begiak itsututa bule bat.*
- 112: *Hiru ta hiru sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, bat ogei; kixkili ta mixkili, hirurogei.*
- 113: *Hiru ta sei, hiru bederatzi, hamar hemeretzi, bat hogeí, bostehun, sei milla, atxuketa billa, ku-ku.*
- 114: *Ikusi xut aker oker, adar makar okerrik, baia etxut ikusi Lakarreko aker oker adar makerra bezain ederrik. (ahokorapiloa)*
- 115: *Intziri eta intziri, astoaren putza hiri, behiaren esnia niri, zirri mirri.*
- 116: *lñusente, potente, txasko, txasko, buruaren erdian sartu dautse.*
- 117: *lñusente, txakurren buztana tente.*
- 118: *lputz apezak napar istupez atorra, napar apezak iputz istupez atorra. (ahokorapiloa)*
- 119: *Ixtant, Mari puxente, ixtant txakurra, egon beni beni trapu, txaputxa.*
- 120: *Ixtorio mixterio hatz, berrehun zorri eta berrehun fatz, bizkarrean dituenak eginen du hatz.*
- 121: *Jakes, kosta bezain trukes, tresnak oro trebes.*
- 122: *Juanikotxu, akerra Matarrepeiko aker adar okerragorik eztot nik ikusi. (ahokorapiloa)*
- 123: *Kaři-kařibeta, zilarra papillonetan, zillarerebon, harriketa, miřoneta, enterrabona, ponalapona, erregerengana, txirimiharka, txikit edo ponp.*
- 124: *Kanbon palangak pagoz. (ahokorapiloa)*
- 125: *Karatula sorki ken hakit horti, hik okela janda katuari zapi.*
- 126: *Karatura begi gorri mariñerua, ahuntzak jan dautsala bere burua.*
- 127: *Kattalin gorri, bihar gure atarian iduzki iduzki.*
- 128: *Kattalin gorri: egun iguzki, bihar euri.*
- 129: *Kattalin gorri, gorri, gorri! Fla, fla, fla.*
- 130: *Kattalin, perttolin, zakuto, baduna biperrik saltzeko, badinat, bainan enetako, gatulu tzarrian irina, Kattalin ipurdi zikina.*
- 131: *Kattalin perttolin, zakuto, zikinto.*
- 132: *Kattalin porrolin xakuto, ama zigorrekin aita azotearekin.*
- 133: *Kattalin potolin titara, al denan guzia tripara, besteren gona jantzita plazara, hirea eztinat nirea, auzoko jostunak egina dinat.*
- 134: *Kattalin pottolin sakuto, baduzu piperrik saltzeko? Badinat baina ez hiretako.*
- 135: *Kikura bikura lakirikon, sinko binko un kapon.*
- 136: *Kiriketan karakteretan, ganbalapeko altxaren eztenak, berak beteko.*
- 137: *Kui kui naparra, zeitean kařiera, txitxote ta mitxote, jauna, nondik niñoa, kalean bera, kalean gora, eskuan sakot harria, boltsan urregorria, amorepean dabilenari atara lehio begia.*
- 138: *Kui kui naparra, zetín zetín, kandelá, pitxote ta patxote, jauna nondik zatote, kaleak gora kaleak bera, biribiltxoa alkate, poltsan daukat hazia, bestean urre gorria, anikitxoak balekio, atarako leuskio begia.*
- 139: *Kukubiko, kanliko, treinta akili dia.*
- 140: *Kukubiko anianiku, kukubiku anianiku, zozoak umeak sasian ditu, birigarroak adarrean, kaka egin zuen bizarrean. **
- 141: *Kukubiku anianiku, txoriak umeak basoan ditu, bere mustur zitalean kaka egin zuen bizarrean.*
- 142: *Kukubiku kařada, kařaberea larrosa, bikotxa ta bakotxa, jauna nondik zatote, kalean bera, kalean gora, boltsan urre bizia, joan tabernara ta edan, ardao zuria.*
- 143: *Kukumiku xaldariko, xoriak umeak*

- eginiko, non, non, aritzaren kaldu-
ruan, trin tron.
- 144: Kukumiku naparra, zertan zertan
kandela, kandela bi ta larrosa, piru
piru pikote, jauna nundik zatozte,
kalean gora, kalean bera, buru bel-
txaden alkate.
- 145: Kuku piku naparra, peritxote pitxo-
te, jauna, nondik zatozte, kalea goi-
ti, kalea beiti, amina txoa poliki, ki-
darrean begia, erretxina gorria.
- 146: Kukurrukuren palesta, Madotzen
mutilik ezta, koxkileren bibadere,
baino plazarakorik han ezta.
- 147: Kukutxu mukutxu, erre Katalintxu,
lotxo bat egitea kostako datzu.
- 148: Kuriketan txopetan, kaiku zar, pote-
len zeli, zeliko zeli, nik eztakit zer
gizon txu dan hori, zankoa meia ta
lepoa lodi, bazerate edo atzerate,
kuk bada.
- 149: Kurrillo kurrillo, lepo luze, naparro
naparro, bide luze.
- 150: Landan eder aitzurra, artzain zanga
makurra, estudiante tunante batek,
enganatzera nerama, hark engana
nik engana, bakoitza bere launen-
gana.
- 151: Lan liraun, lan liraun, lan liraun lan
lan, lenleren linlirin, lan lin laun.
- 152: Manez, ipurditik minez, kaka ezin
inez.
- 153: Maria gona gorri, bihar eguzki ala
euri? Euria baldin bada, kutxatilan
gorde: eguzkia baldin bada, infer-
nuan erre.
- 154: Mari gorri gona gorri, bihar eguzki
etzi euri.
- 155: Mari gorringo, zuri gorringo; egural-
di txarra egiten badezu, labe gorian
sartuko; eguraldi ederra egiten ba-
dezu kutxa ederrean gordeko.
- 156: Martin akerra makerrakoren aker
adar okerra baino akerrik okerrik ez
dut ikusi nik. (ahokorapiloa)
- 157: Martin bonbil, erregeren sorgin ti-
pula ta gatz, Martin buru latz, eizak
ipurdian atz.
- 158: Martin, bonbin, errege ta sorgin, ti-
pule ta gatz, Martin ipurdi latza.
- 159: Martin tortin, ergel ta sorgin, tipul
eta gatz, Martin buru gaitza.
- 160: Martin totin, erregeren sorgin, tipul
eta gatzin.
- 161: Matxingorringo matxingorringo, bi-
har euzki ala euria egingo?
- 162: Migel, aintzin edo gibel, nun nahitik
ustel.
- 163: Mix mix, erramix, arratoia kolkoan,
ematen ematen, neronei ematen.
- 164: Montxu, frioleri, fosfai, sisoleri, se-
mene, ainoleri, montxu, tribol.
- 165: Montxu la damasei, le popele po-
pelu, semea patamaise, fos fa.
- 166: Murku zar arkapeko, arkapeko mur-
ku zar.
- 167: Mutiko puttiko, neskatto mekatto,
axola guttiko, ta lana biharko.
- 168: Olagarroen erro erre laarra errean
gora. (ahokorapiloa).
- 169: Olio bolinero, Kattalin sardinero,
zuk mermio napo, hark egin zuen
jaka, hiru ezkutari, mutiko dantzari,
dantzari xapuxar, leku ta mendi xar,
antxen bolatxen, mermio napola,
una limosnita por el amor de dios.
- 170: Otsailko otsailko, nik otsoa biher hil-
ko, okela bat eta okela bi, nere bu-
rruntzie bete bedi.
- 171: Paslor, kintalor, kabeza, debalor.
- 172: Paxa, paxa, kuloarroxa.
- 173: Paxkalin, oilo txarrak errun din, uzki
zikinarekin, kantuz ari dun berdin.
- 174: Pello, totolu, beti lo, eskuan bilo.
- 175: Petan, kakeletan, sarrak sudurra
kakan, ta han atxikak zapan.
- 176: Petan tarrapatan, galtzak herrestan,
kakeria burustan.
- 177: Pin pin Serapin, kutxilo ta maratxin,
ttuturruttu itene, xabin xabin kosk,
aittona kaxka motx, pipa motx.
- 178: Pin-pon, lau seron, tres sardinas y
un kapon, saltxa pica, tortolika, de
putzon.
- 179: Pin-pon, laba, labalentzia, aki espa-

- fiola prantzia pone-pone asi, aberia opendi, pin-pon, don bizente don.*
- 180: *Pika hau hau hau sagar eta intzaur, pika hea hea hea sabar eta pea. (ahokorapiloa).*
- 181: *Pipite, azken, txulubite.*
- 182: *Prailearen kapa, kapeleran bost baba garau. (ahokorapiloa).*
- 183: *Prailearen kapelan pikua pranko.*
- 184: *Ruxe, muxe, errote, kabe, lore, bine, kox.*
- 185: *San Juan heldu da, sorgin begia galdu da, galdu bada, galdu bedi, sekula agertu ezpaledi.*
- 186: *Sariak iraungi, bost liburu, sei aingeru, sazpi zilar kurutze, gero Santa kurutze.*
- 187: *Segeren, megeren, kiru, karun, pek eta itsu.*
- 188: *Solo barriko artoaren orriaren gorria.*
- 189: *Talo talotxin, hator etxera Matxin, talo zegok adarrean, bere alkitxo nabarrean, tturutt amatton bizarrean.*
- 190: *Talo talotxin, hator etxera Matxin, talo talotxin, opil haundi batekin.*
- 191: *Therrella, merrella, kin kuan kin, portan zela, portan min, karru, sifu, miñu, let.*
- 192: *Timiki kañera, kañaberea, larrosa, Perutxo lapikote, jaunak nondik zatozte, kalea gora, kalea bera, biribiltxoalkate, bost liburu, sei aingeru, zazpi zilar gurutze, haiek guztiak darraizkiela, ni naiz-Santa Kurutze.*
- 193: *Tinter-lanter, inen daiat xirula hail, ekarrak adarra, legun eta xuxena, zertaz?, leizar laida pollitaz, xirula-mirula kantari, balinbahiz izardi, krisk-krask, atera hadi.*
- 194: *Titimiti kañera, kañaberea larrosa, Perutxo lapikote, jauna, nondik zatozte? kalea gora, kalea bera, biribiltxoalkate.*
- 195: *Trilili ala tralala, kantu guzien ama da, nik ogi eta xingarra, hik idi baten adarra, trilili ala tralala.*
- 196: *Ttunkulun ttunkulun mendiko, joan naiz atalondoko, gure Josek lo egin nahi lukelako.*
- 197: *Tuxtux tuxtux tuxtux, kelamandake tomake, tomake, tomake.*
- 198: *Txalo txalo txin, hatoz etxera Matxin, txalo dago adarrean, bere alkitxo nabarrean, txalotxinen bales-ta, Matxin etxera agiri ezta.*
- 199: *Txantxagorria txantxate birigarroa alkate, txepetxa dela bitarte zozoa kartzelan sartu dute.*
- 200: *Txan txin txibirin, makilatxuek, txan txin txibirin, ekarten.*
- 201: *Txibirikun, txibirikan, txibirikuri, kurifa, txibirikuri, kuri fuera, salba fuera.*
- 202: *Txilinport, txilinport, hor ezpadok, hemen dok.*
- 203: *Txilin txilin bonba, seroren non da?, kanpaiak jotzen, aita dolorez, ama negarrez, umeak txuloan ta abadeak kantuan.*
- 204: *Txilin txilin, San Agustin, basorik baso, kuartilu bi, altzar, bajar bajar, zapata kulo erretirar.*
- 205: *Tximilikor tximilikor, hirea bada, itxi-kak kor.*
- 207: *Txingilin txingilin maña, bihar santa Maña, etzi Domun Santa, umeak zuloan sartu, ama negarrez, aita dolorez, abareak kantetan errealeen pozez.*
- 208: *Txintxina-mintxina, suara, barbara tikitena, gaztaña gora, gaztaña bera, txukutu txakutu, fuera.*
- 209: *Txintxin kapotxin, hator etxera Matxin, taloa zeagok adarrean, bere alkitxo nabarrean, katua sapaian gora ta bera, bere bost umeak ondoan dituela, aitak paparik eman nahi ez, amak txitxirik eman nahi ez, mau mau mimirri mau.*
- 210: *Txin txirikitin txorie, txoritxo txilibartie, erein nuen garie, oso arlo haundie, uste nuen ehun anega, imiña bat zan guztie, imiña bat zan guz-*

- tie, txin txirikitin, txorie, txoritxo txilibitarie.
- 211: Txipilota gona gorri, bihar eguzki ala euri.
- 212: Txiri miri, akerran putzak hiri, ahuntzan eznea niri.
- 213: Txirri mirri marabedi guziak niri.
- 214: Txirristi-mirristi, aurrena, plata, olio sopa, kiliki saltsa, urrun, perro, klik.
- 215: Txirristi-mirristi, aurrena, plata, oilo zopa, kiri salda, ura bero klik.
- 216: Txirristi-mirristi, gerrena, plata, olio, zopa, kiri-salda, ura bero klik.
- 217: Txirristi mirristi, gerrena, plat, olio, zopa, kikili, salda, hurrup, edo klik.
- 218: Txista-mixta, organixta, hemen ez dagola, hor dagola.
- 219: Txolin txolin barbero, Billabonako semea txintxintxin. Andratxo batek txintxintxintxin hantxe zeduzkan rau rau rau hiru alaba politak txintxintxin.
- 220: Txolo morro piko talo kes.
- 221: Txor txor txoria, txoritxo txilibitaria, goiz yagi ta goiz etzin, txoriak umeak egin.
- 222: Txorro, morro, piko, tallo, ke.
- 223: Txulubitario, konpletario, barbena-
ren uzkara, dotorearen ezteia, kuku bi, kuku bi, kuplapean zar hadi, ezin elkiz ler hadi ta zaparta hadi. (txilibituak egiteko formula).
- 224: Una miduna, mikela, miklau, sonseta, gorreta, kastillo sin bau, seire, meire, santuba.
- 225: Uneta, txintxibirin, korneta.
- 226: Unin dalin danbolin, eper zatuko balendrin, erraduna borraduna, klux, fuera.
- 227: Upin upin perezil, ahuntzen babak egosi, gora ta bera nabilen artean txoritxu batek iruntsi.
- 228: Urra labiru labiru labiru labiru lena, urra labiru labiru labiru labiru lon, urra labiru lena len, urra labiru lena lena, urra labiru labiru labiru labiru lon.
- 229: Urril urrilon, pun purrilon, puntxin puntxin puntxin.
- 230: Urrup edo klik, nahi duk hik, ez orde emanen nik.
- 231: Xanki manki, manki buztanki, Josemari barabiri, lau anka ta bost belarri.
- 232: Xanko manko, berria franko, ona bada etxerako, txarra bada kanporako.
- 233: Xedera-medera, gohora, behera, harat, hunat, zoko-moko, paso, botä, punpa, jo.
- 234: Xegeren megeren, kirunkarun pek, española kokote, xerri txar bat hil dute, kaxola txar bat ezin izanez, xerrien askan jan dute.
- 235: Xirixti-mirixti, gerrenian plat, oilo zopa, kikiri salda, urrup edan, edo klik.
- 236: Xirula mirula kantari, balinbahiz izerdi, krisk krask atera hadi. (txilibituak egiteko formula).
- 237: Xitoak klik itxuri.
- 238: Xole ta xole, xole gaxua, xolek edan du, mama goxua.
- 239: Xufrin xufrinero, Kattalin zartainero, aitzurren burua kontatu, amarrak ere laketu, ttur ttur, ttur, ttur, ttur, ttur. (erraeran haurrak totoriko jarzen dira).
- 240: Xufrin xufrinero, kattilu sartainero, aitzurrak diruak kontatu, hamarrak ere laketu, ia bada Maria gaixoa, aitzinez gibeleraino, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur, ttur.
- 241: Zipitin zipitin bandera, gure errege frantzian dagoena, nahiz dantza, astoak danbolina jo, atariko intxaurraren azpian kukua jotzen ohi dago, zipitin zipitin tena, zipitin zipitin zipititon.
- 242: Zirrin zorrin pitxarrean, pontxearen otxa, Endaiaiko abadearen edateko poza.
- 243: Zirristi-mirristi, grenä, plata, olio, zopa, kikirri, salda, urun, plerun, kuik,

- gaztana, gora, bera, txipiton, txapatun, fuera.
- 244: Zotzak eta paluak, Martin Antonen kontuak, Martin Antoni eroan dausoz hiru oi anda katuak.
- 245: Zozoak eperrak orain nahi dizkizuet
- ekarri, besteari bana ta bina, Jose-txori hamabi.
- 246: Zunzun zunzun, korrienera, baratzuri korda, tipula korda, zunzun zunzun korrienera.

BIBLIOGRAFIA

- Aranzadi, T. de, "Tabas y perinolas en el País Vasco", in *RIEV*, XIV, 676-679. "Taba, sacapón, trompa, bostarri y otras más", in *RIEV*, XV, 494-497.
- Arregi Azpeitia, G., "Juegos infantiles en Durango", *Etniker Bizkaia* 4, 1979; berrargiratu *Etniker Bizkaia*, Bilbo, Labayru, 1991, 265 ss.
- Arregi, G.; Manterola, A.; Erkoreka, A.; Martínez, UL, "Juegos infantiles en nuestra sociedad tradicional. Umeen jokoak gure gizarte", in *Euskal-Herria*. Historia eta Gizarte, Donostia, 1985.
- Atlas etnográfico de Vasconia; juegos infantiles*, Bilbo, Eusko Jaur-laritz, Gobierno de Navarra, *Etniker Euskalerrria*, 1993.
- Azkue, R.M. de, *Euskalerrriaren yakintza*, Espasa Calpe, Madrid, 1945-1966.
- Barandiaran, J., *Mitología vasca*, 1960.
- , *Recetas y remedios en la tradición popular vasca*, Donostia, 1989.
- Brailoiu, C., "Children's rhythms", in *Problems of ethnomusicology*, London, Cambridge University Press, 1984, 206-238.
- Bravo Villasante, C., *Historia de la literatura infantil española*, Rivedeneyra, 1969.
- , *Ensayos de literatura infantil*, Murcia, 1989.
- Caro Baroja, J., *Religión antigua y calendario vasco*, Madrid, 1948.
- , *De la vida rural vasca*, Donostia, 1986.
- Carril, A., "Función de la música en la sociedad de tipo tradicional", in *Etnología y Folklore en Castilla y León*, coord. Luis Díaz Viana, Colección de estudios de etnología y folklore 2, Salamanca, 1986, 333-336.
- Donostia, P. J. A. de, OFMcap, "Oraciones, prácticas religiosas y medicinales populares", in *CEEEn*, 1972.
- , "Médicos y medicina popular en el país vasco", in *Obra literaria V*, Donostia, 1985.
- Dueso, J., *Nosotros los vascos. Mitos leyendas y costumbres*, II, Lur argitaletxea.
- Dunypetre, P., "Xirula-mirula. L'enfant basque, depuis le bebe jusqu'a l'adulte, a travers ses amusements, ses terreurs naines, ses formulettes recreatives, burlesques, superstitieuses", in *Anuario de Eusko Folklore*, 34, 1987; 35, 1988-89.
- Erkoreka, A., "Begizkune", *Etniker Bizkaia* 2, 1976; berrargiratu *Etniker Bizkaia*, Bilbo, Labayru, 1991, 51-58.

- Etxaniz, X., *Haur folkloreaken bilduma*, Pamiela, Iruñea, 1986.
- Garmendia Larrañaga, J., *Rito y fórmula en la medicina popular vasca, la salud por las plantas medicinales*, Donostia, 1991.
- , "Conjuros heterodoxos", in *Anuario de Eusko Folklore*, 37, 1991.
- , "Juegos juveniles", in *Anuario de Eusko Folklore*, 33, 1985-86.
- , *Rito y fórmula en la medicina popular vasca*, Donostia, 1991.
- Herrero Garcia, M., "Juego de la taba", *RIEV*, XVI, 86-93.
- Irigaray, A., "El juego de las tabas en Baztan, con todas sus frases y cantinelas", in *CEEñ*, III, 1969.
- Jimeno Jurío, J.M., *Calendario festivo de invierno*, Pamplona, 1988.
- , *Calendario festivo de primavera*, Pamplona, 1990.
- Lekuona, M., *Idazlan guztiak. 1. Ahozko literatura*, Kardaberazén bilduma, 22, Tolosa, 1978.
- , *Idazlan guztiak. 2. Euskal etnografía*, Kardaberazén bilduma 23, Tolosa, 1978.
- Martinez Bilbao, U., "Algunas orientaciones metodológicas sobre los juegos", *Etniker Bizkaia* 3, 1978; *Etniker Bizkaia*, Bilbo, Labayru, 1991, 99 ss.
- Matthews, C., *La tradición celta*, Madrid, 1992 (*The elements of the celtic tradition*, Shaftesbury, 1989).
- Rahn, O., *Cruzada contra el Grial, la tragedia del catarismo*, Madrid, 1982 (*Kreuzzug gegen den Gral*, Stuttgart, 1933).
- Satrustegui, J.M., *Etnografía navarra. Solsticio de invierno*, Iruñea, 1974.
- , "Aspecto práctico del agua", in *CEEñ*, I, 1969.
- , "Estudio del grupo doméstico de Valcarlos", in *CEEñ*, II, 1969.
- , "Sueños y pesadillas en el devocionario popular vasco", in *CEEñ*, XLVII, 1986.
- Urquijo, J. de, "Tabas y peonzas en el País Vasco", in *RIEV*, XV, 361-368.
- Valenzuela, J., "Algunas consideraciones en torno a la canción de cuna", in *Etnología y Folklore en Castilla y León*, coord. Luis Díaz Viana, Colección de estudios de etnología y folklore 2, Salamanca, 1986.
- Vinson, J., *Literatura popular del País vasco*, Donostia, 1988, Txertoa.